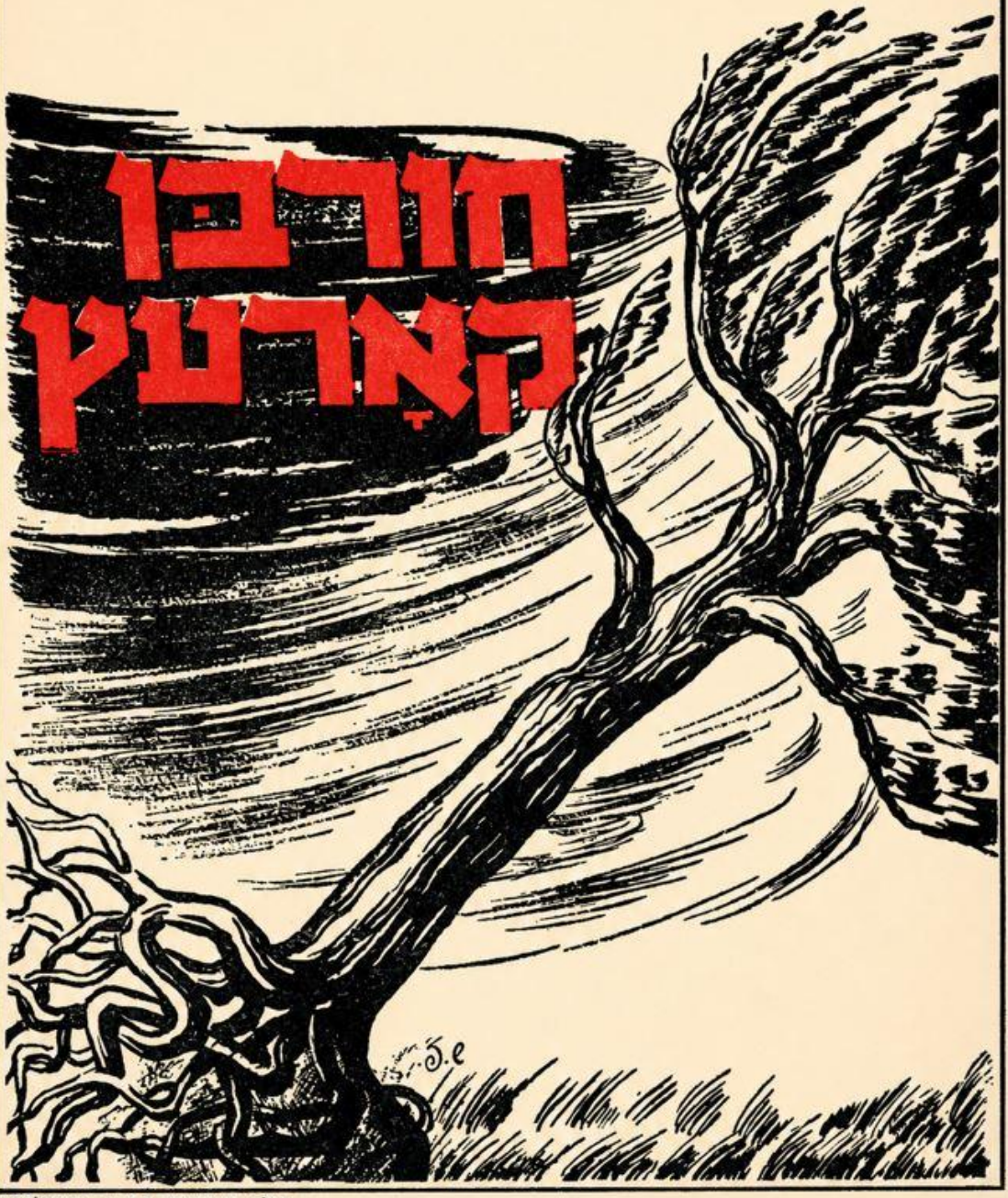
אינזש.מ.גילדענמאן
"דיאדיא מישא"

חורבן קאָרטש

חילק גבעייקוס פון מ. פאנעלסאי

אינוש. מ. גילדענמאַן
„דיאַדיאַ מישאַ"

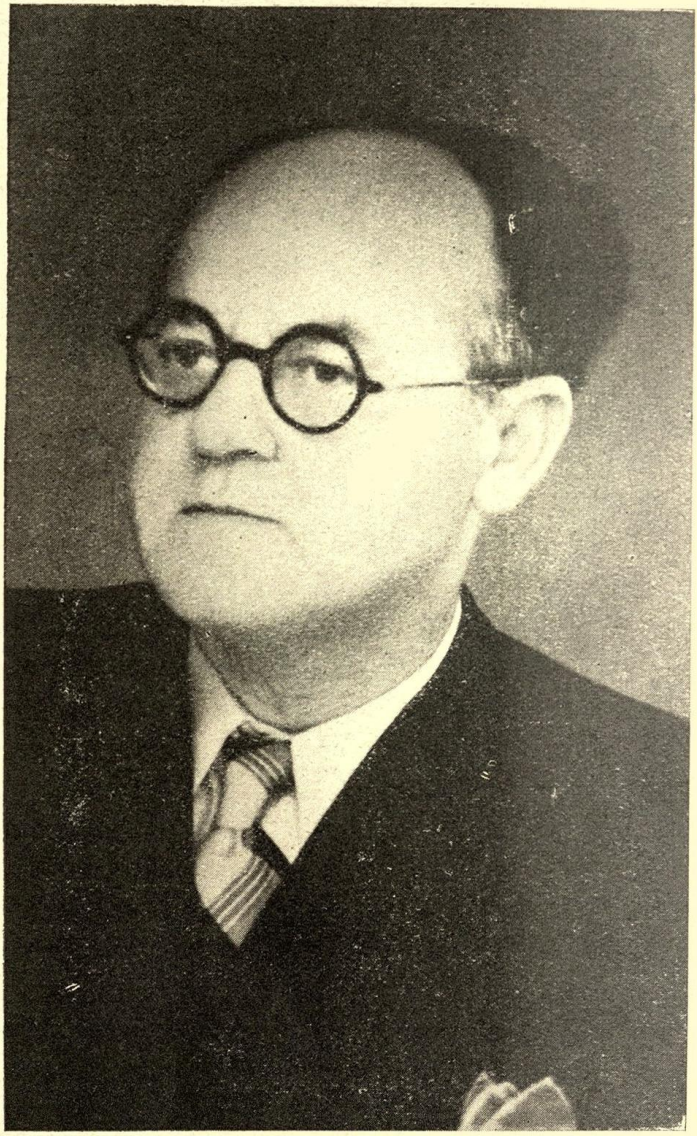
חורבן קאָרעץ

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

גענומען מיינע אומפאַרגעסלעכע:

פרוי געניע בת שמחה און טעכטערל פיגציע

וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן ערב שבועות שנת תש"ב

אונזש. משה גילדענמאַן „דיאַדיאַ־מוישאַ"

דער דאָזיקער יזכור-בוך איז אַרויסגעגעבן געוואָרן מיט דער מאַטעריעלער און מאָראַלישער אונטערשטיצונג פון חשובן פּרעזידענט פון „אהבת אחים אנשי קאָרץ רעליף קאָמיטע אָף באָסטאָן".

דעם פריינט **ל ו י ב ל א ש ע ר**

דעם וויצע-פּרעזידענט **ישעיה שאַפּירא**

קאַסירער **עלי בערזאָוו**

סעקרעטאַר **ישראל לאנשטין**

און קאָמיטע מעמבערס:

ר. **טאַרק**
ח. **אַנאָפּאָלסקי**
מ. **זלאָטניק**
ב. **אפמאן**
ד. **נאטערמאַן**
ס. **קריטשמאַר**
מ. **ראָזענבערג**
ח. **זילבערט**
פ. **שטאקמאַן**
מ. **סאָבעלמאַן**
ס. **סאַדאָווסקי**
שיינדל שיווּעבוכער

ווי אויך די קאָרעספּאָנדענטן פון די צייטונגען:

יוסף און פּעסל זאיקא
לייזער און שיינע פּריידים
י. **קאַטליאַר**
ש. **סקאָליעצקי**

דער מאַטעריאַל פון דער ליקווידאַציע פון קאָרעספּאָנדענץ געטאָ איז געזאַמלט געוואָרן מיט דער מיטהילף פון חשובן ד"ר **יעקב זוּאָלאַך**.

ערשטע טיל

קאפיטל 1

קומט מיט מיר, קאַרעצער יידן !

איך האָב געבענקט נאָך דיר, מיין געבורטס־שטעטל קאַרעץ !

איך האָב געטראַכט וועגן דיר, שפּריזנדיק, אַלס פּאַרטיזאַנער, אי־בער די געדיכטע, ווילדע וועלדער פון אוקראַינע און ווייסרוסלאַנד !

עס האָט זיך מיר דערמאָנט דיינע אָרעמע, שמאָלע געסלעך, מאַר־שירנדיק מיט דער רויטער אַרמיי, איבער די בריקן „שטראַסן" פון די רייכע דייטשע שטעט !

איך האָב דיר געוואָלט מיינע חלומות, אין די לאַנגע ווינטער־נעכט, ביים פּאַרטיזאַנישן פּייער !

איך האָב געטרויעט וועגן דער גליקלעכער שעה, וואָן מיינע פּיס וועלן ווידער אַמאָל איבער דיין ערד טרעטן !

און די שעה האָב איך דערלעבט. איך בין אין אַ זוניקן הלול פּרימאָרגן נאָך יאָרן וואַנדערניש, הונגער, נויט און שרעק, ווידער אַמאָל צו דיר גע־קומען.

ווי אַנדערש זעסטו איצט אויס, מיין היים־שטעטל. איך האָב דיך נישט דערקענט — אַזוי פּאַרענדערט ביזטו געוואָרן. איך גיי אַרום אי־בער־די עטלעכע גאַנץ געבליבענע גאַסן, איך זוך מיינע קרובים, פריינט, חברים, סתם באַקאַנטע און געפּין זיי נישט. ווי אַ ווילדער שטורעם איז אַדורכגעגאַנגען איבער דיר און האָט פּאַרניכטעט אַלע און אַלץ. בלויז חורבות און אומבאַוווסטע קברים איז געבליבן פון דעם איינעם פון די עלטסטע ישובים אויף וואָלין. פון די 5000 יידישע נפשות איז כמעט קיינער נישט געבליבן. איינזאָם דריי איך זיך אַרום אויף דיינע חורבות און האָב נישט פּאַר וועמען מיין צער און וויטיק אויסגיסן. איך באַ־גענען אין די יידישע גאַסן בלויז צופרידענע פּנימער פון די אוקראַינישע רוצחים. זיי ווינען אין די יידישע היזער, זיי זענען אָנגעטון אין יידי־

שע מלבושים און גענישן רואיק, מיט א ריינעם געווישן, פון דעם האָב און גוטס, וואָס זיי האָבן אויסגעראַבירט ביי זייערע קרבנות. איך קוק אויף דער שרעקלעכער ווירקלעכקייט און טראָג זיך אַריבער מיט די גע־דאַנקען אין דער פאַרנאַנגענהייט. איך דערמאָן זיך בילדער, געשטאַלטן, עפיזאָדן, וועלכע וועלן קיינמאָל פון מיין זכרון נישט אויסגעמעקט ווערן. 600 יאָר האָסטו געלעבט מיט א זאַפטיק יידיש לעבן. מיט דעם סטאַאי־ציזם, צוגעבונדנקייט צו דער אמונה און טראַדיציעם פון פיל דורות גע־זונטע, האָרעפאַשנע, אָרנטלעכע יידן, האָסטו אבערגעלעבט אלע גזרות, רדיפות און ליידן, וועלכע די יידן פון וואַלין און פּאָדאָל האָבן געהאַט אויסצושטיין אין משך פון דיין 600־יאָריקן עקזיסטענץ. עס האָבן דיר נישט אויסגעמיטן, אין יאָר ת"ט, די באַנדעם פון כמעלניצקין, וועלכע גייענדיק קיין אָסטראָג, האָבן א הולץ געטון אין דיינע יידישע גאַסן. ווי א לעבעדיקער עדות איז געשטאַנען אויף דעם אַלטן בית־עולם די שטיינערנע מצבה אויף דעם ברידער־קבר פון די קדושים פון יענער שחי־טה. וויפיל גרויסע פערזענלעכקייטן האָסטו, אונזער שטעטלע קאָרעץ, דער וועלט געגעבן ! וועמען איז נישט באַוווסט דער נאָמען פון אונזער גרויסן בן־עיר, דעם צדיק ר' פינחס קאָרעצער זצ"ל. וואָר האָט ניט גע־הערט וועגן דעם וועלט־באַרימטן באַריטאָן פון דער קייזערלעבער אָפּערע, סיבירי‌אַקאָוו, וועלכער איז געווען דער זון פון אַן אָרעמען קאָרעצער חזן. וועגן די ברידער מויש, דעם כעמיקער און דעם אַדוואָקאַט, וועלכער האָט זיך קונה־שם געווען אין סוף 19־טן און אָנהויב 20־טן יאָרהונדערט. דעם באַרימטן העברעאישן דיכטער מאיר טשודניער, וואָס איז אומגעקומען אין ווילנער געטא און דעם זון פון אהרן בער דעם סופר, דעם טאַלענ־טירטן שריפטשטעלער יעקב סיגאַל, וואָס ווינט איצט אין קאַנאַדע. צי קען מען פאַרגעסן די ליכטיקע געשטאַלט פון „קאַזיאָנעם ראַבינער" נחמיה הערשענגארן, אָט דעם גרויסן יידן, וועלכער האָט זיך געגומען און פאַר־ווירקלעכט אזא נאָבעלע מיסיע, ווי טראָגן בילדונג צו די אָרעמע מאַסן. דאָס האָט ער געגרינדעט די תלמוד־תורה, וון קינדער פון אָרעמע בעלי־מלאכות, טרעגערס, קליינע הענדלער האָבן אומזיסט באַקומען נאַציאָ־נאַלע, רעליגיעזע און וועלטלעכע דערציאונג און בילדונג, און וועלכע האָט אַרויסגעגעבן עטלעכע דורות איידלע און געבילדעטע האָנטווער־

קער און קליין־העגדלער. אויסער דעם האָט ער געגרינדעט די פּאָלקס־ביבליאָטעק, אין וועלכער איר האָט געקענט געפינען ערנסטע פּילאָזאָפּישע ווערק, קלאַסיקער פון אַלע פעלקער אין דער יידישער און רוסישער איבערזעצונג, און אפילו שאַמערס ראַמאַנען, מיט וועלכע די אָרעמע דינסט־מיידלעך האָבן זיך אזוי אַנטציקט. און איצט די פּיל דורות קאָרעספּאָנדענטראַפֿן, נגידים־שתדלנים און כלל־טוערס, וועלכע האָבן, נישט קוקנדיק אויף זייער גרויסן רייכטום, נישט פאַרלאָרן דאָס געפיל פון מיטלייד צום אָרעמאַן.

ווער געדענקט נישט די ווונדערבאָרע מעשהלעך פון דעם גרויסן נדבן ר' יעקב יוסף האָרעוויטיין, וועלכער איז פון אַן אָרעם מעקלערל אויסגעוואַקסן אין דעם גרויסן גביר, דעם אייגנטימער פון וועלדער, מילן און צוקער־פאַבריקן, און וועמענס הויז און קאַסע איז געווען אָפן פאַר יעדן נויטבאַדערפטיקן, געפאַלענעם און אומגליקלעכן. עס איז נישט געווען קיין צופאַל, וואָס דוקא קיין קאָרעץ האָט נאָך דעם פּאָגראָם אין יאָר 1919 דער כוואַלער עילוי, הרב שאָר, איבערגעפירט זיין ישיבה „אור תורה". און טאַקע אין דעם זעלבן בנין פון דער תלמוד־תורה האָבן זיך יידישע בחורים געלערנט אויף רבנים, שוחטים און דיינים. דער עילוי האָט געוווסט, אז אין דעם שטעטל, וועלכע איז באַוווסט געווען מיט זיינע אייגענע למדנים, וועט די ישיבה קענען ווייטער עקזיסטירן און ער האָט זיך נישט אַנטוישט. די גאַסטפריינטלעכע קאָרעספּאָנדענטן האָבן געזען געמומען ישיבהניקעם אויף „טיגער", מנדר געווען נדרים אויף אויסהאַלטן דעם דאָזיקן אַנשטאַלט, וועלכער האָט ביז זיין ליקווידירן זיך, מיטן אָנקומען פון דער סאָוויעטן־מאַכט אין יאָר 1939, אַרויסגעגעבן פיל למדנים און תלמידי חכמים. פון די דאָזיקע חורבות שוועבן אַרויס, ווי לעבעדיקע, די געשטאַלטן פון פיל דורות, עם טראָגן זיך איבער זיי די גייסטער פון די אומפאַרגעסלעכע טייערע יידן און ווי אין קאַליידאָסקאָפּ בייטן זיך די בילדער. איך דערמאָן מיך דאָס גאַנצע פילפאַרביק יידיש לעבן פון אונזער אָרעם שטעטל, אָנהויבנדיק פון יאָר 1905, ווען אונזער קליין שטעטלע האָט מיטגעמאַכט, צוזאַמען מיט דעם גרויסן רוסישן פאָלק, די רעוואָלוציע. עם דערמאָנט זיך די סאָציאַליסטן, וועלכע האָבן אזוי געגלויבט, אז מיט דער באַפרייאונג פון דעם רוסישן פראָלע־

טאריאט און מיט דעם ארבאפוואלרפן דעם צאר, וועט קומען אויך די באפרייאונג פון דעם יידישן פאלק. ווי ערלעך־אויפריכטיק זענען זיי געווען: נאטקע דער מאלער, באבל שארים, אשר־זעליק דעם מלמדס, זיידל פייפער, כייקע בארענבוים און פיל אנדערע. עס דערמאנט זיך דאס אימפולסיווע לעבן פון קארעין צווישן דער ערשטער וועלט־מלחמה און דער צווייטער, וועו עס האט זיך געגרינדעט א סוחרים, א קליינהענדלער און א האנטווערקער פארריין. ווי אזוי יעדער פון די דאזיקע פארריינען האט געוואלט פארכאפן די השפעה אויף דער יידישער גאס, וואס האט זיך אמבולטסטנס אויסגעדריקט אויף די „אבשטשע סאבראניעס" פון פאלקסבאנק און גמילת־חסדים קאסע. עס דערמאנט זיך דער קאמף, וואס האט זיך צעפלאקערט פאר דעם כסא הרבנות, נאכן טויט פון דעם קלוגן רב לידסקי ז"ל. דאס גאנצע שטעטל האט זיך צעטיילט אויף צוויי לאגערן: דער סוחרישער, מישטיינס געזאגט בורזשואזער עלעמענט, האט געוואלט, אז רב הקהל זאל ווערן לידסקים איידעם — הרב ניסעלע באשקין — און די ארעמע שיכטן, מיט וועלכע עס האט אנגעפירט דער האנטווערקער פארריין, וווּ איך בין געווען פרעזעס, מיט דער מיטהילף פון דעם פרנס פון קהלה דוד דער באנדער (ראנים) האבן געוואלט דורכפירן דעם זון פון וויגדער דעם דין, — הרב אבראמטשיק זילבערמאן. ליידנשאפטלעך איז געווען דער דאזיקער קאמף, אפילו די אינטערוועניע פון לוצקער רב סאראטשקין און פון ראוונער רב מה יפית האבן נישט געהאלפן, — קיינער פון די צדדים האט נישט געוואלט זיך אונטערגעבן און דער קאמף האט זיך געצויגן ביז דער דייטשער אקופאציע און ליקווידירט האט אים דער דייטש, וועלכער האט אויף אן אכזריותדיקן אופן געהרגעט ביידע רבנים... דאס אלץ דערמאנט זיך קוקנדיק אויף דעם חורבן און עס גלוסט זיך פאר עפעס א נאענטן פרויענט אויסרעדן דאס הארץ, נאר ארום איז פוסט. איך זע בלויז הויפנס צערואינירטע יידישע הייזער, פרעמדע, נישט פרויענטלעכע פנימער, סימנים פון מאדנ, פון דערנידערונג און פיין... איין טרייסט איז נאך געבליבן — דאס איז דער גענאנק, אז נישט אלע קארעצעם יידן האט דער דייטש און זיינע אוקראינישע באהעלפערס פארניכטעט. ערגעץ צעזייט איבער דער גרויסער וועלט, איבער ימים און די ווייטע לענדער לעבן נאך קארעצער יידן, צו

וועלכע די האַנט פון דייטשן מעדער האָט נישט דערגרייכט. ערגעץ ווייט, ווייט פון דאַנעט געפינען זיך קרובים און פריינט פון די אומגעקומענע קאַרעצער יידן, וועלכעם הערצער האָבן געבלוטיקט אויף דעם גרויסן חורבן פון אונזער שטעטל, ערגעץ ווויינען קאַרעצער יידן, וועלכע האָבן נישט פאַרלוירן די ליבע און בענקשאַפט צו זייער היים־שטעטל, ווו זיי זענען געבוירן און דערצויגן געוואָרן, מיט וועלכן זיי זענען מיט טויזנטער פעדעם פאַרבונדן און וועלן דאָס שוין קיינמאָל נישט זען. יאָ, מיינע נאָענטע, טייערע קאַרעצער לאַנדסלייט, איך טרעט איצט איבער די געסלעך פון אונזער אָרעם שטעטל און לעב איבער שרעקלעכע יסורים, קוקנדיק אויף די חורבות, ווו יעדער שטיינדעלע דערמאָנט מיר וועגן די ליידן פון אונזערע קדושים, דעם לעצטן דור קאַרעצער יידן. נאָר איך פיל, אז איר זענט דאָך מיר מקנא, וואָס איך האָב זוכה געווען צו זען מיט מיינע אויגן די דאָזיקע שפורן פון פאַרניכטונג און לאָזן א טרער אויף די הייליקע ערטער, וועלכע זענען אַן עדות געווען פון די ליידן און פיין פון אונזערע מאַרטירער. טאָ קומט מיט מיר מיט, מיינע קאַרעצער באַקאַנטע און אומבאַקאַנטע, קרובים און פריינט, מאַכט מיט מיר מיט מיין לעצטן שפּאַציר איבער אונזער חרוב געמאַכט שטעטל, קוקט מיט מיינע אויגן אויף אונזער אַלטער היים, דערמאָנט אייך צוזאַמען מיט מיר אייערע קינדער־יאָרן, דאָס גאַנצע שטייגער לעבן פון אמאָליקן קאַרעץ, זאָל זיך מיר דאַכטן, אז איר באַגלייט מיר און אז איר העלפט מיר טרויערן. קומט מיט מיר מיט. איך וויל פילן אייער נאָענטקייט, איך וויל נישט זיין אזוי אייזאַם אין דעם שרעקלעכן, שווערן מאָמענט.

קאַפּיטל 2

אויף דעם מאַרק־רינג

מיר קומען אויף דעם מאַרק־רינג. נעבן ווייטמאַנס מויער בלייבן מיר שטיין און קוקן מיט פאַרוווּנדערונג אַרום, נישט גלויבנדיק די אייגענע אויגן. די רייע געמויערטע קראָמען, אַנהויבנדיק פון מאָשקע שכנעם בוד־קע און ענדיקנדיק מיט עליע געבמאַנס לעדער־קראָם, זענען פאַרשוווּנדן געוואָרן, ווי אין דער ערד איינגעזונקען געוואָרן. רעכטס דאָס זעלבע. נישט

טאָ די מויערן פון שיינדל שייעבעם, אַוועדבוכם, גאָלדבערג, ליפינס אוּן די שמאָלע געמויערטע אוּן הילצערנע קליטלעך, וואָם האָבן אַרומ־גערינגלט דעם מאַרק. הויפנס מיט ציגל זעען מיר אויף דעם אָרט. פּוּן דעם אָרט וווּ מיר שטייען, זעען מיר די פאַרברענטע שולּ־נאָם אוּן די פּערספּעקטיוו אויף עטלעבע קילאָמעטער, ביז דעם „פּאָטשעוועדער זאָ־פוסט". מיר זוכן אוּן געפינען נישט די יידישע סוחרים, וואָם פלעגן שטיין אויף די שוועלן פון זייערע קראָמען אוּן אויף אַ צעבראָכענעם רוסיש, לויבנדיק זייער סחורה, אַרויסבעטן די פאַרבייגיעריקע קונים. מיר זעען זיי ניט אַרומלויפן מיט פאַרשמאַטע, פאַרדאָהטע פּנימער פון איינעם צום צווייטן אויף כאַפּן אַ גמלות־חסד, בכדי נישט דערלאָזן דעם וועקסל צום פּראָטעסט. מיר זוכן אוּן געפינען נישט די קליינע סוחרימלעך, „די שאָטי־מאָישעניקעם", וואָם פלעגן זיך אַרומדרייען צווישן די פּויערישע פורן, מיט דעם בעזמענדל אין דער האַנט אוּן איינהאַנדלען אַ שאָפּן פעלכל, אַ פונט גריבעם, אָדער אַ פּאָר לויט חזיר־האָר. עס פעלט דאָ בעניע „קאָלי יאַרמעראָק" מיט דער לאַנגער בייטש אין דער האַנט, עם דערמאָנט זיך מאָטעלע־פּישעלע, אָט דאָ פלעגט ער שטיין אין אַ קרייז פון גוים אוּן יידן אוּן פּאָר אַ ביסל טאַבאַק צו זיין ליולקע פלעגט ער דריי מאָל אַ קלאַפּ טוּן מיט דער געזונטער האַנט איבער זיין פּארשמאָלצעווטער חייז, אוּן אויס־קרייען וווּ אַ האָן, צו דער גרויס צופּרידנקייט פון די פאַרזאַמלטע. אָט דאָ, נעבן רחל גוראַלניקס קליט, פלעגן שטיין די איינגעשמירטע אוּן מעל אוּן פעטע „טעלעזשניקעם" מיט די הונגעריקע אויסגעמאַגערטע פערד־לעך, וואָם האָבן מיט אַראָפּגעלאָזטע קעפּ געקייט אַ ביסל טרוקענע שטרוי אוּן געטריבן מיט די אויסגעקראָכענע ווייזלען די פליגן פון די „קאָראָס־טיעווע" קערפּערס. אויף די וועגנער אוּן אויף דער ערד פלעגן שלאָפן טרעגערס אוּן געווארט, מען זאָל זיי רופן אויסלאָדעווען אַ פּאָר קאָסטנס באַקאַליי, אַ פעסל הערינג, אָדער אַ זעקל צוקער. וווּ זענט איר אָט די פעסטע טרעגערס, מיט די פּלאָציקע פּלייצעס, די אונטערגעגאַרטלטע מיט די גראָבע שטריק ? וווּ איז חנא מיט דער ווייסער באָרד, וווּ איז בערקע קאָפּטאַניק מיט דעם 100 קילאָאיקן זאַק מעל אויף די פלייצעס? וווּ זענט איר, אַרעמע האַרעפּאָשנע יידן ? וואָם האָט איר פאַרלאָזט דעם פלאַץ, וועלכן אייערע פאָטערס אוּן זיידעם האָבן אייך בירושה איבערגע־לאָזט ? פאַר וואָם האָט איר, פעסטע יידן, פאַר וועלכע גוים האָבן מורא

געהאָט, קיין איין דייטש מיט אייערע שטאַרקע הענט נישט דערוואַרגן? פֿאַר וואָס האָט איר נישט אויפגעבראָוזט מיט אייערע פֿשוטע נשמות, און נישט אויסגענוצט אייערע שטאַרקע קערפּערס? פֿאַר וואָס האָט איר זיך געלאָזט אָן ווידערשטאַנד פּירן צו דער שחיטה ? עס איז שטיל אָרום. קיינער ענטפֿערט אונז נישט אויף דער דאָזיקער אָנגעוויטיקטער פֿראַגע. עס דריקט ממש דאָס שטילקייט פֿון דעם דאָזיקן מאַרק־פּלאַץ, וועלכער איז הונדערטער יאָרן פֿאַרהילכט געווען מיט דעם געמיש פֿון יידיש און גויאישע שפּראַכן, מיט שבועות און גוטמוטיקע קללות פֿון די אָרעמע אייגנקויפערנס פֿון הינער און אייער, מיט די געפּלאַכטענע קוישלאַך אין די הענט. אָבער איז פֿאַרשוווונדן, ווי דורך א בייזער ים־כוואַליע אָפּגע־שוועמט... קומט, קאָרעצער יידן, אַוועק פֿון דאָן, דאָס האָרץ וועלט צע־רייסן, קוקנדיק אויף דעם איצטיקן חורבן און פֿון דערמאָנען זיך ווי אַזוי דער דאָזיקער מאַרק־רינג האָט אויסגעזען אמאָל. קומט בעסער, מיינע פֿרייגט, אויף דעם בית עולם, לאָמיר באַזוכן די קברים פֿון די פֿיל דורות קאָרעצער יידן, וועלכע האָבן גענעבט מיט א נאָטירלעכן לעבן און זענען געשטאָרבן מיט א נאָטירלעכן טויט, קומט לאָמיר זיך באַהעפֿטן מיט זייערע נשמות און צוזאַמען באַווייגען דעם לעצטן דור קאָרעצער יידן.

קאַפּיטל 3

אויף דעם בית־עולם

לאַנגזאַם גייען מיר צו גענעסיע שטילערמאַנס מויער אויף אַראָפּקירעוען אין דער שול־גאַס. שוואַליק־געשלאָס (מאַנטיקס) מויער איז נאָך אין דער וויטקל־קלויז איז א שוסטער־וואַרשטאַט. 2 אוקראַינישע יונגע שוסטערס, מיט לאַנגע, אָנגעשמירטע מיט פעטם „טשופּרינעס" קלאַפּן פּלעקלעך אין די זוילן און זינגען א ליד. און געענסינס מויער דאָרט, ווו ס'איז געווען אברהם קאַפּצאַנס גאַלאַנטערי קראָם, אין זלאַטמאַנס אייזן־קראָם, געפּינט זיך איצט א מלוכהשער קאָאָפּעראַטיוו. מיר גייען אַריין אין שול־גאַס. צי דאָס איז זי? דאָס איז די גאַס, ווו מיר האָבן אונזערע קינדער־יאָרן פֿאַרבראַכט, ווו מיר זענען אין חדר געגאַנגען, ווו עס האָבן געווינט די שוסטערס און שניידערס, וואָס האָבן אונז די ערשטע שיך און

קלײדער געניט? עס איז פֿאַרשוווּנדן די אָרעמע הילצערנע הײזלעך, וואָס זענען געווען ווי צוגעקלעפּט איינעם צום צווייטן, וואָס זענען ווי אַרויסגעוואַקסן איינעם פון דעם צווייטן. דורך בשותפותדיקע בוידעמס און ווענט זיך משדך געווען און ווי זייער בעלי־בתים יאָרן־לאַנג אין פריידן און אין לײדן צוזאַמענגעלעבט. בערג מיט ציגל, פֿאַרברענטע געהילצן, פון וועלכע עס סטאַרטשעט אַרויס ערטער־ווייז אַן איבערגעברענט צעבויגן אייזערנע בעטל. צווישן אַן אויסגעדרייטן „קאַסיאק" פון א טיר און א גאַנץ געבליבן געמויערט ווענטל זענען מיר פֿאַרשטופּט „שמות" פון א צעריסענעם מחזר, וואָס א גלויביקע האַנט האָט באַהאַלטן, מען זאָל, חלילה, מיט די פֿים נישט טרעטן די הייליקע שריפטן. אין דעם אַלגעמיינעם חורבן, וואָס איז פֿאַר אונזערע אויגן, קען מען בלויז, לויט אייניקע סימנים, זיך אָנשטויסן, ווו ווער פון אונזערע אַלטע באַקאַנטע האָט געווינט. אָט דאָ איז, דאַכט זיך, געווען די פֿאַסעסיע פון דינקע בוף די „יאַבלאָניטשקע". אויף פיל מעטער, נאָך איידער מען האָט זיך דערנענטערט צו איר הויז, האָט מען שוין געשפּירט דעם שמעק פון עפּל, וואָס מען פלעגט דאָ שטענדיק לאָדעווען אויף וואָגנס, אויף אַרויסשיקן קיין ראָוונע צום באַן. אַנטקעגן איז געווען דער בלאָק צונויפגעשמידטע ווויגונגען פון אברהם האָשטשער דער שניידער, שיינדל שיווע־בוכער, יוסל דעם ציבולניק, שמוליק באַלאַי. ווייטער איז געווען דאָס שוסטער־שולכל און נאָך ווייטער אין דעם שמאָלן געסל האָבן געווינט די „מידניקעס"־שקליאַרעס. עס דערמאָנט זיך דאָס שמאָלע, ווי אַרויסגע־פֿרעסט צוווישן די צוויי נגידים יוקל דעם יאבלאניק און יוסל סארנער, קליין שטיבעלע פון דעם אַלטן מוכר ספֿרימניקס קאָם, דעם הינקענדיקן יידל, וואָס פלעגט אַרומטראָגן צום פֿאַרקויפן הבדלהס, ציצית, שיר המעלות און לוחלעך. קיין סימן איז פון דעם אַלעם נישט געבליבן. מען זעט בלויז פון דאַנען די בלאַנקענדיקע וויסע וועגט פון מיקאַלע קליינסטער מיט די הויכע קאַלאַנעס, מיט די אָפּגעהילעטע צלמים אויף דעם פריש אָפּגע־פֿאַרבטן גרינעם דאַך. אויף דעם פּאָן פון די יידישע חורבות זעט ער אויס ווי פעסטער און העכער, און שטרייכט נאָך מערער אונטער דעם קאָנ־טראַסט צווישן אונזער אומקום און זיין אומבאַרירלעכקייט.

מיר שטעלן זיך אויף א ווילע אָפּ נעבן הויז פון וואָלף וואַסערמאַן דעם

מוליער. עס איז פון דעם הויז געבליבן בלויז די פעסטע צעמענטענע פלי־
טע פון גאנץ מיט צוויי טרעפלעך. דא האָב איך געווינט, זייענדיק אין
געטא, צוזאמען מיט משה מאיר דעם בעקערס (קראסנאסטאווסקי). אין
דעם הויז האָב איך נאָך דער ערשטער אקציע געמאכט די געהיימע פאר־
זאמלונג פון מיין דיווערסיע־גרופע און אונטער דעם טרעפל האָב איך
אויסגעבאהאלטן מיין פיסטאלעטע, מיט וועלכן איך האָב זיך געקליבן
אוועקגיין אין וואלד צו די פארטיזאנער. מיר דערנענטערן זיך צו דעם אָרט,
ווו עס איז געשאנען די רויטע שול, ר' אשרם שול און דער בית־המדרש.
עס איז געבליבן בלויז דער געמויערטער האלז פון דעם גרויסן קעלער, וואס
האָט זיך געפונען אונטער דער גרויסער רויטער שול — דעם שענסטן
מקום קדוש אין קאָרעץ, מיט דעם קינסטלעך געשניצטן ארון קודש, וואס
איז געמאכט געווארן עטלעבע יאָר פאר דער ערשטער מלחמה, דורך דער
איניציאטיוו פון דאמאסדיקן גבאי, דעם אדוואקאט הערש פינקעלשטיין.
דעם שווערן טויער, איבער וועלכן עס איז געווען מיט געגילדעטע או־
תיות אָנגעשריבן : „זה השער לד' צדיקים יבואו בו", האָט א דייטשע
באָנדע אויפגעריסן אויף דעם צווייטן טאָג, נאָכדעם ווי קאָרעץ איז פאר־
נומען געווארן דורך די דייטשן. ווי ווילדע חיות האָבן זיי זיך גע־
ווארפן צום ארון קודש, ארויסגעשליידערט אויף בעלעמער די ספרי
תורהס, אָנגעלייגט אויף איין סטאם אלע סטענדערס און זיי אונטערגע־
צונדן. דאָס איז געווען דעם 3־טן יולי 1941. וועז די יידן פון די שכנות־
דיקע הייזער האָבן דערזען די קנוילן רויך און פייער, וואס האָבן זיך
ארוסגערישן דורך די פענצטער, האָבן זיי געכאפט עמערס מיט וואסער
און געלאפן לעשן די ברענענדיקע שול, נאָר זיי זענען באָגעגנט געווארן
מיט א האגל פון קוילן. די דייטשע מערדער זענען געשטאנען דערנעבן
און מיט צופרידנקייט געקוקט אויף די פרוכטן פון זייער ארבעט. ישעיה
שרה־רבקהס (דער פוטערניק) איז דאָן מערדערלעך צעשלאָגן געווארן דורך
די דייטשן און האָט זיך אין שרעק ערגעץ באהאלטן. זיין משפחה האָט אים
געזוכט און נישט געקענט געפינען און פון דאָן אָן זענען אלע זיינע שפורן
פארשוווונדן. אין מיטן העלן טאָג איז שווער מיט דעם פייער די גרויסע,
רויטע שול, וועלכע איז קנאפע 200 יאָר געווען דאָס צירונג פון דעם קא־
רעצער יידנטום. דעם זעלבן טאָג איז אויך פארברענט געווארן דער בית־
המדרש. א ריינער פלאץ איז אויך אויף דעם אָרט, ווו עס איז געשטאנען

די תלמוד תורה, אין וועלכער עם האָט זיך שפּעטער געפונען די זוויגער ישיבה. מען זעט נישט און מען הערט נישט די רוישנדיקע „תלמוד תורה קלעצלעך", — אָט די טייערע קינדערלעך פון די אַרעמסטע שיכטן פון קאַרעצער באַפעלקערונג. עס רייסט זיך נישט אַרויס פון די אָפענע פענצטער פון צווייטן שטאָק, די זיסע שטימע פון א ישובניק, וואָס איז מעביר די סדרה, גרייטנדיק זיך פאַר א בעל־קורא אין א דאַרף אויף די ימים־נוראים. אַלץ אַרום איז ווי אויסגעשטאָרבן. עס הערט זיך בלויז דאָס וווי־ען פון א הונט אויף דעם גאַנץ געביבענעם גלחם הויף, וואָס גרענעצט מיט דער געוועזענער תלמוד תורה. דורך די איבערגעדרייטע צעבראָכענע טרעפּ לאָזן מיר זיך אַראָפּ אין דער ריכטונג פון דער פאַרברענטער באַד. די דאָ־זיקע טרעפּ זענען אַלע יאָרן זאָרגפעלטיק רעמאָנטירט און אין אַרדענונג גע־האַלטן געוואָרן פון די געלטן וואָס די צניעותדיקע קאַרעצער פרויען האָבן אויף דעם ציל געשפּענדעט. עס שטייט גאַנץ דאָס שטיבל פון דעם לעצטן בעדער משה סוק — דעם קליינעטשקן פאַרקריפּלטן יידעלע מיט א שטענ־דיק געשוואָלענער באַק. עס איז אויך נישט צעשטערט דאָס הויז פון ניסל לאזעוניק, אויף דעם שוועל פון הויז שפּילן זיך צוויי אומריינע קריסט־לעבע קינדער. מיר קומען צו צו דעם „טויטן בריקל". צווישן בראַנטער פאַר פוסגייער זענען איבערגעוואָרפן איבער דעם ראָוו, וווּ דאָס בריקל איז גע־ווען. דער וועג צו דעם, פון ביידע זייטן, איז מיט גראָז פאַרוואַקסן. נישטאָ מערער קיין יידן אין קאַרעץ און דאָרום איז שוין נישט נויטיק דאָס בריקל, וועלכעם האָט געפירט בלויז צום בית עולם.

דער לעצטער דור קאַרעצער יידן האָט דורך אַנדערע וועגן און אַנדערע בריקן זיין לעצטן וועג דורכגעמאַכט. לאָמיר דאָ שטיין און באַטראַכטן ווי אַזוי זעט אויס די דאָזיקע גאַס, ווו עס האָבן געוווינט די אַרעמע טרע־גערס, טעלעזשניקעס, בעלי־עגלות און וואַסערפירער — די צעצקעס, קאַפּ־טאַניקעס, עוודעקעס און כאַראַמימכעס. אין די נידעריקע קליינע הייזלעך, באַדעקט מיט שטרוי, אַדער דראַניצעס, וואָס האָבן אויסגעזען ווי גויאישע כאַטקעס, צוגעטולעט צו דעם געמויערטן פאַרקן פון בית עולם, האָבן דור־רות־לאַנג געווווינט אָט די האַרעפּאַשנע יידן און האָבן זיך אַזוי גוט גע־פילט אין שכנות מיט דעם עולם האמת. שטענדיק האָט מען דאָ געטראָפן זיך שפּילן אין זאַמד אין מיטן גאַס פיל קינדערלעך מיט געקרייצטע קע־פּעלעך, מיט קלוגע, ברענענדיקע, שוואַרצע אויגעלעך. זיי האָבן געלאַכט,

געווײנט און באַטראַכט יעדן דורכגײער מיט נײגעריקע בליקן. ערב שבועות יאָר 1942, בשעת דער ערשטער אָקציע, זענען אַלע איינווײנער פון דער דאָזיקער אַרעמער „אויטאָנאָמיע", דערמאָרדעט געוואָרן און זייערע הייזער האָבן די גויאישע שכנים אויף האַלץ צעראַבירט. שטיל און אומעטיק איז נעבן דעם אַריינגאַנג אויפן בית עולם, גאָרנישט ווי אין חודש אלול. עם פילט זיך גאָרנישט, אַז עס איז עטלעכע טעג פאַר ראש השנה, פאַר די ימים נוראים. צי האָט אַזוי אויסגעזען דאָס אָרט אין דעם חודש אין משך פון הונדערטער יאָרן?... פון ווייטע שטעט און שטעטלעך פלעגן קומען אַהער יידן און יידענעם אויף קבר אבות... פון דעם טויטן בריקל ביז דעם אוהל זענען געשטאַנען אין צווויי רייען אָרעמע יידן און יידענעם מיט אויסגעשטרעקטע הענט און מיט רחמנות־פֿנימער געווינטשט די דורכגייער, אַז זיי זאָלן אויסבעטן אַ כתיבה וחתימה טובה און דערביי געבעטן אַ נדבה. צווישן די אָפּגעריסענע אָרעמעלייט האָט מען געקענט זען אויך בעל־הביתשע גבאיטעס מיט די זיידענע קאַפּטיכלעך און גרויסע לעדערנע „ראדיקולן" אין די הענט. די לעצטע האָבן מיט מערער דריסטקייט געבעטן אַ „פֿאָזשערטוואָוואָניע" אויף חתונה מאַכן אַן אָרעמע כלה, אָדער אויף אַרויסשיקן אַן אָרעמען קראַנקן אין אַ סאַנאַטאָריום...

ווען מען איז אַריינגענגען אין אוהל האָט מען געזען זיצן ביי טישן יידן און יונגעלייט. נעבן יעדערן איז געשטאַנען אַ טעלער, אין וועלכן עס איז געלעגן אַ צעטעלע מיט געדרוקטע קידוש־לבנה אותיות. אויף דעם צעטעלע איז געווען אָנגעשריבן, אויף וועלכן צוועק מען בעט צו שפּענדן: אויף תלמוד תורה, ביקור חולים, טאָז, צענטאָם, אַ נויטיקע נדבה, פאַר אַ ניסתר אאַז"וו.

„אין דעם טעלער האָט איר פאַרגעסן אַריינלייגן" — פלעגט מען דעם נדבן דעלינקאַט דערמאָנען און יידן האָבן געגעבן, ווער וויפיל האָט געקענט, אָדער געוואָלט. עס איז שוין געווען גאָנץ לייכט אין בייטעלע, ווען מען האָט זיך דערענטערט צום לעצטן עטאַפּ, ד"ה צו יונה זרחם אָדער צו אַן אָנדערן פון דער חברה קדישא, וועלכע זענען געשטאַנען אויף די טרעפּ נעבן אַ שטיבל פון די צדיקים און האָבן געבעטן געבן אויף מאיר בעל הנס און אויף קויפן אויל פאַר די נר תמידם, וואָס האָבן געברענט אין אייניקע שטיבלעך...

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס הייליקע אָרט אין משך פון פיל יאָרן, אָט

אַז האָבן מיר אים געזען אין אונזערע רעיונות. און וואָס זעען מיר איצט? דער געמויערטער פֿאַרקן, וועלכער האָט מיט אַ שטייגערנעם, פּעסטן רינג אַרומגענומען דעם בית עולם, איז נישטאָ; די אוקראַינער האָבן אים נאָך אין 1942-טן יאָר צענומען און מיט די שטייגער אויסגעפֿאַסטערט אַ גאַס אויף דער „זאַראָוויע", און עס איז פֿאַרשוווונדן געוואָרן דער גרענעץ, וואָס האָט אָפּגעטיילט דעם עולם האמת פון דער אַרומיקער וועלט. דער בית עולם איז געוואָרן אַ רשות הרבים, אַזוי ווי דאָס יידישע לעבן און דאָס יידישע פֿאַרמעגן בעת דער דייטשער ממשלה.

מיר טרעטן אַריבער דעם געוועזענעם גרענעץ און דערנענטערן זיך צו די טרעפּ. ר' יעקב־יוסף האָרענשטיינס מצבה, פון וויסן קאַראַער מירמל־שטיין, איז פֿאַרניכטעט. עס וואַלגערן זיך בלויז אויף דער ערד וויסע שטיקלעך שטיין, אייניקע מיט אַ געגילטן אות, וואָס קוקט ארויס, ווי עס דאַכט זיך, מיט רחמנות. פון די ציווי רייען געמויערטע „שטיבלעך" פון צדיקים איז קיין זכר נישט געבליבן. הונדערטער יאָרן זענען געשטאַנען אָט די „שטיבלעך" מיט די אַריינגעמויערטע שטיינערנע מצבות, אויף וועלכע עס איז געווען אויסגעקריצט די נעמען פון די גרויסע רבנים, גאונים, צדיקים, די. מעשים טובים, וואָס זיי האָבן פֿאַר זייער לעבן אויפגעטון און די הייליקע ספרים, וואָס זיי האָבן מחבר געווען. אין אייניקע פלעצט ברענען אַ נר־תמיד. הונדערטער מתפּללים פלעגן יעדן יאָר צוציען די דאָזיקע שטיבלעך. דורך די קליינע פענצטערלעך פלעגן יידענעם אַריינלייגן צעטלעך, אויף וועלכע ס'איז געווען אָנגעשריבן זייערע בקשות צו גאָט. בשעת מעשה פלעגן זיי דאָ אויסווויינען זייער ביטער האַרץ און בעטן דעם הייליקן צדיק, ער זאָל זיך פֿאַר זיי משתדל זיין ביים רבונו של עולם. וויפל צעבראָכענע הערצער פלעגן זיך פון די דאָזיקע שטיבלעך אומקערן בארואיקטע, פול מיט מוט און האָפענונג. מיט דער שמאָלער, פֿאַרוואקסענער מיט גראָז סטעזשקע גייען מיר אַרויף אויף דעם בארג. דער גאַנצער בית עולם איז פֿאַר אונזערע אויגן. מיר זעען אים פון עק צו עק. עס שטערט שוין נישט די הונדערט יאָריקע בוימער, וואָס זענען אויסגעהאַקט געוואָרן דורך די אוקראַינער. מיר ציטערן אויף, דערזעענדיק דאָס שרעקלעכע בילד, וואָס עס האָט זיך פֿאַר אונז אָנטפּלעדט. מיר זעען אַ גרוסן חורבן — איין פעלד פון צעבראָכענע, אויסגעדרייטע, פֿאַראומריינקטע מצבות; אייניקע וואַלגערן זיך אויף דעם בארג און אייניקע זענען

ארבעטער ביז דעם טייך. וויפל מי, וויפל ציים, וויפל כוח האט מען באדארפט האבן אויף צו צעברעכן די דאזיקע פעסטע מצבות פון זאמד־שטיין, גראניט און בעטאן? וויפל וויסנדע אכזריות און אומבארמהערציקייט האט שינאה האט מען באדארפט האבן, אויף דורכצופירן די דאזיקע בעסטיאלישע ארבעט? די אוקראינער האבן דאס זארגפעלטיק געטון. דאס האבן זיי געהאט די מענלעכקייט צו זעטיקן די אייביקע שנאה צו אונזער פאלק און ארויסווייזן אינצייטיק זייער איבערגעגעבנקייט און מיטשטימונג מיט דער היטלעריסטישער בעסטיע, וועלכע האט אונז געוואלט עוקר מן השורש זיין. דער דאזיקער אוממענטשלעכער אקט האט באדארפט זיין דער אויסדרוק פון „דער נייער ארדענונג אין אירופע", וועלכע היטלער, מיט דער הילף פון די אוקראינישע און אנדערע זיינע מיטהעלפערס, האט געוואלט איינפירן. אט די נייע ארדענונג, וועלכע האט זיך געזאלט באזירן אויף וואנדאליזם, אויף נישט רעספעקטירן קיין מענטשלעכע רעכט און אויף באשמוצן און פארניכטן יעדן הייליקטום.

מיר שטייען ווי צוגעקאווטע צום ארט און קענען זיך ווייטער נישט רירן. לינקס איז דער רואינירטער בית עולם און רעכטס זעען מיר דאס הערלעכע בילד פון דער „נייער שטאט" און פון דער „זשידקיווקע". אויפגעזונקען אין פרעכטיקע אויבם־גערטנער, שטייען די ווייסע פויערשע הייזלעך, פון וועלכע עס אטעמט מיט רו און זארגלאזיקייט. און ווי שומרים, וואס היטן די דאזיקע רו, שניידן זיך אויס אויף דעם פאן פון דורכזיכטיקן, בלויען הימל די קאנטורן פון „קאזמא־דעמיאנאוויסקע" און „פיאטניצע" קלויסטערס... אין א גארטן ביים ברעג פון טייך זיצן אוקראינערינס און „שנירעווען" אויף שפאנאט גרויסע בלעטער טאבאק און זינגען א ליד. אין מיטן טייך אויף א שטיין זיצט אן אלטער פויער און כאפט פיש... אויף דעם הויף פון ליכטע גארבארניע שטייען צוויי פויערים און הענגען אויף שטריק שאפענע פעלן צום טריקענען.. אלע, נישט־יידן, טוען זייער טאג־טעגלעכע ארבעט רואיק, נארמאל, ווי עס וואלט גארניט פארגעקומען קיין אויסערגעווייניעכם אין די לעצטע עטלעכע יאר. פונקט אזוי האבן זיי געלעבט און געארבעט ביז די שרעקלעכע טעג פון אונזער אומקום. עס מאטערט נישט דאס געווייסן ביי די דאזיקע מערדערס, וועלכע האבן אזא אקטיוון אנטייל גענומען אין דער פארניכטונג פון אונזער לעצטן דור קארעצער יידן. די דאזיקע הענט, וועלכע זענען מיט אומשולדיקע בלוט באפלעקט, האבן אויך אנטייל גענומען אין דער פארניכטונג פון אונזער

דיק יידיש בלוט פארפלעקט, וועלכע האבן יידיש האב און גוטס צעראבירט, קלייבן איצט איבער טאבאק, כאפן פיש, טריקענען פעל. עס איז ביי זיי אלץ אזוי נאטירלעך. מיט אזא נאטירלעכקייט האבן זיי פון יידישע מצבות געמאכט שארף־שטיינער און געמויערט קעלערם. מיט אזא רואיקן געמיט טראגן זיי די פארבלוטיקטע מלבושים, וואם זיי האבן פון די געהרגעטע אראפגעשלעפט. אזוי רואיק שלאפן זיי אויף די קישנם, וואם די יידישע פרויען האבן אין די לאנגע ווינטער־נעכט די פעדערן גע־פלקט און פאר זייערע טעכטער אלם נדן צוגעגרייט. מיט דער זעלבער רו־איקייט טראגן די אוקראינערנס פארטוכער פון זיידענע טליתים אויפגעניי־טע, אוקראינער בינדן אונטער זייערע הויזן מיט רצועות פון תפילין און וויקלען הערינג אין בלעטלעך פון ש"ת. יונגע אוקראינער טראגן קדושין־רינגלעך, וואם זיי האבן אראפגעצויגן פון די אפגעהאקטע פינגער, זיי פירן אויבם פון די גערטנער אין קינדער־וועגלעך, אין וועגלעך פון די יידישע קינדער, וועלכע זיי האבן מיט זייערע הענט דערווארגן... טאג־טעגלעך זעען זיי די פרוכטן פון זייער רוצחישער ארבעט און זייער גע־ווינסן מאטערט זיי נישט, וויל לויט זייער באגריף זענען מיר דאך נישט קיין מענטשן, מיר זענען יידן...

פארשאלטן זאל ווערן דאם פאלק, וואם האט געבוירן די כמעלניצקים, זשעליעזניאקס, גאנטעס, פעטליורעס און באנדערעס ! דאם פאלק וואם האט אונזער שווערן גלות־וועג מיט אונזער אומשולדיק בלוט באצייכנט! עס זאל קיינמאל קיין רו נישט האבן, די וואם האבן געהאלפן דעם דייטש צו פארניכטן דעם לעצטן דור קארעצער יידן און נעשענדעט דאם היילי־קע ארט, ווו פיל דורות קארעצער יידן האבן אין אייביקן רו גערוט.

מיט עקל, מיט פאראכטונג רייסן מיר אף דעם בליק פון דער פאלשער גויאישער וועלט און גייען זוכן די קברים פון אונזערע קרובים און פריינט, וועלכע האבן זוכה געווען שטארבן אויף זייערע אייגענע געלעגערם און צו קבורה קומען אויף דעם היליקן ארט און נישט אין די אומבאוווסטע קב־רים, מיט וועלכע די וועגן און פעלדער פון אוקראינע זענען באזייט... שוין אריבער א שעה צייט, אז מיר דרייען זיך ארום איבער דעם בית עולם און קענען נישט געפינען די קברים, וואם מיר זוכן. עס איז אוממעגלעך זיך צו אריענטירן צווישן די סטאסן צעבראכענע מצבות און גריבער פון די געשענדעטע אפענע קברים. אומעטום וואלגערן זיך מענטשלעכע שארבנס

און פום־בייגער. אויף איין אָרט לויגט א געפּייגערטער פערד און א מחנה הינט רייסן פון אים שטיקער פלייש. נישט ווייט פון דעם טויער, וואָס גייט אַרויס אויף דער זאַוויע גאַס, זענען מיר צווויי גרויסע, טיפע גרי־בער; דאָס האָט מען עקסהומירט די קערפערס פון פּאָליאָקן, וועלכע זענען אויף דעם יידישן בית עולם דערשאָסן געוואָרן. די גריבער האָט מען גע־לאָזט אָפן.

מידע פון זוכעניש, זעצן מיר זיך אַוועק אויף א פּען פון אַן אָפּגע־זענטן באַרג־בוים. עס דערמאָנען זיך דערינערונגען פון די גליקלעכע קינ־דער־יאָרן. אויף דעם בוים זענען מיר געקראָכן אום תשעה באב רייסן באַרן און זיך געהיט פּאַר לייב דעם באַגרעבער, אָט דעם הויכן פעסטן יידן, מיט דער שניי־וויסער באָרד, מיט דעם גראָבן שטעקן אין דער האַנט... עס דערמאָנט זיך טענצעריכע די זאָגערן (אָבערשטערן), וועלכע פלעגט א גאַנצן חודש אלול דאָ אַרומגיין צווישן די קברים און מיט איר איינגנאַר־טיקער, האַלב זינגענדיקער און האַלב ווויינענדיקער שטים העלפן די וואָס זענען געקומען אויף קבר אָבות, אויסבעטן א גוט יאָר. מיר פלעגן באַוווונ־דערן איר רעטאָרישן טאַלענט, ווען זי פלעגט אין א קינסטלערישער, פלי־סיקער שפּראַך אַרויסלייגן אירע בקשות פאַר דער מצבה, גלייך ווי זי וואָלט געראַדט צו א לעבעדיקן מענטשן. ווי גוט וואָלט געווען ווען עס קומט איצט צו אונז צו באבע די רעבעצן. ווי א לעבעדיקע זענען מיר אָט די נידערע־קע יידענע מיט דער קעסטלדיקער שאַל אויף די אקסלען, מיט די בריל־ן אויף דעם שטענדיק צעשמייכלטן, גוטמוטיקן געזיכט און מיט דעם גראָבן „קרבן מנחה" סידור אין דער האַנט. זי וואָלט זיך אַוועקגעשטעלט, אָנשפּאַרנדיק זיך אויף דעם שטעקן און וואָלט געפרעגט : „ווער זענט איר, יידן, און וועמען זוכט איר?" „איך בין משה מיכליע ריטשקער און זוך דעם קבר פון מיין מוטער" — וואָלט איך איר געענטפערט. „קום וועל איך דיר ווייזן". און זי וואָלט מיך אַוועקגעפירט מיט זיכערע טריט, מאַניפולירנדיק צווישן די קברים. זי וואָלט זיך נישט טועה געווען — א האַלבן יאָרהונ־דערט האָט זי דאָך פּאַרבראַכט אויף דעם „פעלד" און האָט דאָ געקענט יעדן שטיינדל. אָנווייזנדיק מיט דער האַנט אויף א מצבה וואָלט זי ge־זאָגט: „אָט זענען מיר געקומען". זי וואָלט דריי מאָל א קלאַפּ געטון מיט איר שטעקן און געזאָגט : „מיכליע בת איטע, מיכליע בת איטע! דיין זון משה איז געקומען צו דיר. בעט אוים פּאַר אים ביים בית דין של מעלה א

גוט יאָר, ער אָל שוין באַהיט זיין פון צער, פון ווייטיקן, פון אומגליקן און פון שלאַפקייטן. אַזוי ווי עס גייט איצט א ניי יאָר, זאָל דיין אייניציקן בן יחיד ווערן אום ראש השנה אונטערגעשריבן און אום יום כפור אונטערגעחתמעט א יאָר פון געזונט, א יאָר פון פרנסה, א יאָר פון בשורות טובות, ישועות ונחמות א. אז. וו....". ווי אין א חלום זעען מיר די דאָזיקע געשטאַלטן, מיט ווייטיק אין דעם האַרצן דערמאָנען מיר זיך די בילדער, וועלכע מיר וועלן שוין קיינמאָל נישט זען...

אומזיסט דרייען מיר זיך אַרום נאָך א לאַנגע צייט אויף דעם בית עולם, די קברים וואָס מיר זוכן איז אוממעגלעך צו געפינען... א כאַפּטע שקצים־לעך טרייבט אַרויף א טשערעדע בהמות און פערד צום פּאַשן צווישן די קברים... זיי קוקן אויף אונז מיט נייגעריקייט. זייערע פּאַרוונדערטע פּנימער וואָלטן ווי געפרעגט: „וואָס טוען דאָ אויף אונזער „פּאַסטוויסטקע" אָט די „פּאַרשיווע זשידעס" ? גיטליער האָט דאָך פּאַרשפּראָכן אַלע אויס־הרגענען?"

מיט א צעבראָכן געמיט, ווי פּאַרשטומטע, קלייבן מיר זיך פּאַרלאָזן דעם בית עולם. עס מאַטערט דער געדאַנק, אז מיר גייען אַוועק פון דאָנען אויף אייביק און לאָזן איבער דאָס אומאַרדענונג, וואָס אונזערע שונאים האָבן דאָ געמאַכט. מיר זענען אזוי הילפלאָז, אז מיר זענען אפילו נישט אימ־שטאַנד, לכל הפחות, אַרומגרייזערן דאָס הייליקע אָרט, אז פערד און בהמות זאָלן דאָס נישט פּאַראומרייניקן. מיר ווייסן, אז אין עטלעכע יאָר אַרום וועט איבער די היליקע קברים דורכגיין דער אוקראַיניישער אָקער־אייזן. דער בית־עולם וועט אין א פויערש פעלד פּאַרוואַנדלט ווערן און די אוקראַיניש רוצחים וועלן דעם ברויט עסן, וועלכער וועט אויסוואַקסן פון דער ערד, וואָס אייערע קערפּערם האָבן באַזאָפּטיקט. מיר ווייסן דאָס און קענען זיך נישט קענגשטעלן, פונקט ווי מיר האָבן זיך נישט געקענט קענגשטעלן קענן דעם, וואָס זיי האָבן פון אַלע קברים איין קבר געמאַכט און פון אַלע מצבות איין מצבה געמאַכט.

קאפיטל 4

איבער די יידישע גאסן

מיט לאנגזאמע טריט פארלאזן מיר דעם בית עולם און גייען ארויס קעגן אפרים גוראלניקס הויז. שטיל איז אין דער גאס. קיין זכר איז נישט געבליבן פון די גוראלניקעס, געמוטשיקעס און פיל אנדערע משפחות תבואה־הענדלער, וועלכע פלעגן אליין טראגן די שווערע זעק מיט ווייץ און קארן אין זייערע „זאסיקעס". קיינער איז נישט געבליבן פון די יידן, וואס האבן יארן לאנג געהאנדלט מיט די גוים, זיי געלט געבארגט, פיל טובות געטון און טאקע דורך זיי דערמארדעט געווארן. אומבאוווסטזיניק פארקירעווע איך נעבן אהרן טרובאטשס מויער און גיי אין דער ריכטונג צו דער „טארגאוויצע". יעדער הויז אין דעם שמאלן גאסל דערמאנט מיר אן אנדער באקאנטן. אין דעם הויז האט געווינט שמואליק בירעשעס, דער בעל העגלה. אט דא האט געווינט יולעק דער קלעזמער. אנטקעגן האבן געווינט די מארקוסעס און די מוטשניקעס, די משפחה באנדארעם, וועלכע פלעגן א גאנצע וואך ארומגיין איבער די דערפער מיט דעם בונד רייפן אויף די אקסל. אין דעם, איינגעוואקסן אין דער ערד, שטיבל האבן געווינט די שאיעוועטשעס און דער ארעמער, שטארק ערלעבער מוליער מארקל, וועלכער פלעגט פאסטן יעדן מאנטיק און דאנערשטיק. פון חיים סאפירס פאבריק גייט א רויך און פויערם באלעבאטעווען דארט, גלייך ווי עס וואלט זייער אייגנטום געווען. און אט איז דער פלאץ ווו עס איז „ווידומקע" שולכל געשטאנען. דער מקום קדוש, וואס איז בשעת דער גרויסער שרפה, זייענדיק ארומגערינגלט מיט פייער, נאד על פי נם גאנץ געבליבן. איך קוק אויף דעם בערגל צעבראכענע ציגל און עס לעבט אויף אין מיין זכרון בילדער פון די יינגסטע קינדער־יארן. אין דעם „בעל מלאכיש" שולכן האב איך אלע יארן געדאווענט. א שטיק לעבן איז ביי מיר פארבונדן מיט דעם ארט. אט זע איך זיך, אלס קליין קינד, אום שמחת תורה, בשעת די הקפות... איך שטיי אויף א באנק. אין דער האנט האלט איך א פאן, אויף וועלכער עם ברענט א ליכטל ארויינגעשטעלט אין א רויטן עפל. יידן מיט ספרי תורהס אין די הענט דרייען זיך ארום מיט צעשטראלטע פנימער ארום בעלעמער, און יעדער ייד קושט די תורה אוז

ווינטשט : „דערלעבט איבער א יאר". אט זע איך זיך אין א פראסטיקן פרימארגן, לויפן מיט דעם רויט סאמעטענעם תפילין־זעקל אונטער דער האנט צום ערשטן מנין, איך אייל זיך אפדאוונען נאך איידער איך גיי אין „אוטשילישטשע". איך דערמאן זיך די גוטמוטיקע, פארדאנהטע געזיכטן פון די בעלי מלאכות אין א וואכעדיקן בין השמשות, ווען זיי פלעגן זיך אפרייסן פון זייערע ווארשטאטן און זיך ארייגכאפן אין שולכן אויף אפדאוונען א מנחה־מעריב. עס דערמאנען זיך די זעלבע שניידערס, קאוואלעס, סטאליארעס, מוליארעס אין א יום טובדיקן טאג, אין די אלטמאדישע ריינע מלבושים, מיט די אויסגעקעמטע בערד, מיט די שווערע באווגונגען. עס דערמאנען זיך זייערע צעפלאמטע פנימער בישעת „טארגעס", ווען זיי האבן פארגעסן אין זייערע טאג־טעגלעכע דאגות און איינער ביים אנדערן געוואלט אויסדינגען שישי אדער מפטיר. נישטא מערער די „ווידומקא", נישטא דער שמש מענדל פראסקורער מיט דער צעפאטלטער בארד און ביזן קוק אריבער די ברילן, נישטא מערער די מפתלים. אלץ אי, פארשוונדן. נישטא מערער דאס קלייניע שטיבל, וועלכע איז געווען ווי צוזאמענגעקסן מיט דער שול, ווו עס האט געווויינט דער לעצטער גבאי ישעיה אוכער.

מיט א באזונדער וואַרעם געפיל דערמאנט זיך די משפחה אוכער. עס דערמאנט זיך דער אלטער משה, וועלכן אלע האבן אזוי ליב געהאט פאר זיין גוטסקייט און ארנטלעכקייט, זיין פרוי חנה, די ארעמע פרוי, וועלכע פלעגט זיך גאנצע טעג אפגעבן אין דינסט פון ארעמלייט. זי פלעגט ערייגן, אז אן ארעמע קימפעטארן זאל האבן א יוכל אדער א ביסל איינגעמאכץ אויף דערקוויקן די נשמה. נאך אין געבא זייערזיק האט זי געדענקט וועגן אן ארעמען קראנקן, אדער הונגעריקן און אים געטראגן הילף. עס דערמאנט זיך ישעיה אוכער. אט דער אידעלער יונגערמאן, מיט דעם שטענדיקן שמייכל אויף דעם געזיכט, האט מיט זיין רעליגיעזן סטאאיציזם איבערגעלעבט א שרעקלעכע טראגעדיע : אין דער ערשטער שחיטה זאבן די דייטשע מערדערס געהרגעט זיין פרוי און איינציקן זון משהלען, אויף וועלכן ער האט זיך פיל יארן נאך דער חתונה דערוואַרט און א נאמען געגעבן נאך זיין ערלעכן פאטער. פוסט און שטיל איז אויף דער „טארגאוויצע". מען הערט נישט דאס קלאפן פון די האמערס אין די „קוזניעס" פון וואוע בערזאוו, מאטל שאלאך, עס טראגט זיך נישט איבער דער

„טאַרגאָוויצע" די זיסע שטים פון יצחק דעם קאָוואַל, וועלכער פלעגט אונ־
טערזינגען א יום־נוראימדיקן ניגון בשעת זיין שווערער ארבעט.

לאָמיר נאָך א קוק טון ווי עס זעט אויס די „קאָמיסאַריע". איז הויז
פון קאָוואַל משה פאַלישוקן ווויינען אוקראַינער. נישטאָ מערער דער דא־
זיקער בערעזנער חסיד, דער ספּעציאַליסט, צו וועלכן עס פלעגן
קומען פּויערים פון הונדערטער קילאָמעטער צו מאַכן א האָק, זיי־
ענדיק זיבער, אז קיינער וועט קיין בעסערע נישט מאַכן. אויף דער גאַנ־
צער קאָמיסאַריע ווויינט איצט בלויז איין ייד — דאָס איז יחזקאל דעם
רימערס זון. מיר גייען לענגאויס דעם שלאָך אין דער ריכטונג צו „אונטער
די מילן". א גאָרטן פאַרזייט מיט קאַרטאָפל איז אויף דעם אָרט, ווו עס
איז געווען פינקעלשטיינס הויז, זיידל פייוועש בראָדערס, שיקע דעם
זייגערמאַכערס און די פּאָשאַרנע. פון א באָמבע זענען די דאָזיקע אלע
הייזער פאַרברענט געוואָרן. מיר ווואַרפן א בליק לינקס אויף דער בערעז־
דיווער גאַס; אויף די גאַנקעס פון די גאַנץ געבליבענע יידישע הייזער זיצן
פּויערים און פּויערטעס און שמועסן געמיטלעך. פון די אָפּענע פענצטער
פון סאָפל לייזערס הויז הערט זיך א שיכורער געזאַנג. מיר פאַרקירעווען
רעכטס אויף דער מאַנאַסטיר גאַס. די דאָזיקע גאַס האָט כמעט נישט גע־
לימן פון די באָמבעס. אלע הייזער זענען גאַנץ ווי אויך די בערעזנער שול
און די טרוסקער קלויז, וועלכע זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין מאַגאַזינעס
פון תבואה. נישט ווייט פון דעם אלטן מאַנאַסטיר ווויינען איך עטלעכע
הייזער די פאָר מינים לעבן געבליבענע יידן. זיי זענען אויס ווי מעכטשן
וואָס האָבן זיך געראַטעוועט פון א זיך טרינקנדיקער שיף: אויסגעמאַטער־
טע, מיט דערשראָקענע בליקן פול מיט רעזיגנאַציע. זיי זיצן דא צייטווויי־
ליק, יעדערער טראַכט ווען אַוועקפאָרן פון קאַרעז ווואהין עס איז נישט,
נאָר נישט דא. עס איז שווער צו ווויינען אויף א בית עולם. עס איז אומ־
מעגלעך יעדן טאָג צו זען פאָר די אויגן דעם גרויסן חורבן. מיר גייען
אראָפּ מיט דעם שמאלן גאַנג, אונטער דער געמוי ערטער וואַנט פון מא־
נאַסטיר, צום טייך, מיר גייען איבער דורך א צייטווויליק בריקל, אַנט־
קעגן קלוינפעלדם גאַרבאַרניע און קומען אריין אויף דער גאַרבאַרסקע גאַס.
אין די שוינע הייזער פון די געוועזענע אייגנטימער פון די גאַרבאַרניעס.
פון די כאָלמיאַניקעס און קלוינפעלדם ווויינען אוקראַינער. דורך די פענצ־
טער קוקן אויף אונז, מיט פאַרבאָרגענער שנאה, מערדעריש פנימער פון

די אוקראַיניש רוצחים. זיי זענען שטאַרק נישט צופרידן וואָס די „נעדאָ־ביטקעס" (נישט דערשלאָגענע), ווי זיי רופן די עטלעכע איבערגעבליבענע יידן, קומען אין „זייער" גאָס און באַטראַכטן „זייערע" הייזער. הערשל סאָלאָמיאַניקס שול איז פאַרברענט. אויף די פאַרוואָקסענע מיט גראָז חור־בות פּאַשעט א שיקסעלע א ציג. מיר וועלן נאָך א קוק טון אויף יעקב יוסף האָרענשטיינס שול. מיר פאַרקירעוון אין געסל צווישן סאָראָקעס הויז אין די „אָליניצע" פון די כאַרבאַשעס. עטלעכע פויערישע פורן שטייען אויף דעם הויף פון דער „אָליניצע". עפּעס אַן אוקראַינער. וויזט אוים דער איצטיקער בעל הבית, אמפּערט זיך מיט א „זאוויזניק" פאַר דעם פּריז. דורך דעם בריקל נעבן איווקעס מילכען גייען מיר צו צו הארנשטיינס שול. די געביידע איז נישט גערירט, נאָר אינעווייניק האָבן גויאישע סטעלמאַ־כערס געמאַכט א וואַרשטאַט אין וועלכן זיי אַרבעטן אוים וואָגנס פאַר דעם מיליטער. דערמיט ענדיקן מיר דעם לעצטן שפּאַציר איבער אונזער ליב שטעטל קאָרעץ. אַזוי זעט אוים איצט דאָס שטעטל, אין וועלכן יידן האָבן געווינט נאָך פון דעם 14־טן יאָרהונדערט. נישטאָ מערער דאָס יידישע שטעטל. קיין זכר איז פון דעם אַלעם נישט געבליבן. אויף אייר־ביק איז דאָס אָפּגעמעקט געוואָרן פון דער ערד, דורך היטלערן און זיי־נע אוקראַיניש באַהעלפער, ימח שמם וזכרם.

צוויטער טייל

קאפיטל 1

אָנשטאָט די דייטשן קומען די באָלשעוויקעם
(אויסצוגן פון מיין טאָג-בוך)

איך וועל זיך באמיען געבן א קורצן איבערבליק פון די געשעענישן פאר דעם פעריאָד פון דעם 17-טן סעפטעמבער 1939 ביז דעם 2-טן יולי 1941, ד"ה ביז דעם טאָג וואן קאָרעז איז געוואָרן אָקופירט דורך דער דייטשער ארמיי.

די מלחמה צווישן דייטשלאַנד און פוילן, וועלכע איז אויסגעבראכן דעם 1-טן סעפטעמבער 1939, האָט אין צוויי וואָכן ארום שוין געהאַלטן ביים סוף. די היטלעריסטישע באנדעס האָבן זיך שוין דעם 15.9 געפונען נעבן טייך בוג. מיט שרעק האָבן מיר געוואָרט, אז אין די נאָענטסטע טעג וועלן זיי אָנקומען צו אונז. גרויס איז געווען אונזער פאַרוווּנדערונג און פרייד, וואן דעם 17.9 האָט די רויטע ארמיי איבערגעשטרייכט דעם פוילישׂ-סאָוויעטישן גרענעץ און פאַרנעמענדיק קאָרעץ, צוועקמאַרשירט ווייטער אויף מערב. די קאָרעצער יידן האָבן זיך צוביסלעך צוגעווויזנט צו די נייע באדינגונגען, וואָס האָבן זיך געשאפן אונטער דעם סאָוויעטישן רעזשים. דער סוחרישער עלעמענט, וועלכער איז ביי דער נייער אָרדענונג דעקלאַסירט געוואָרן, האָבן אָנגעהויבן זוכן נייע קוועלעם פון פרנסה. א טייל זענען געוואָרן באַמטע, אָדער אָנגעשטעלטע אין די מלוכהשע אונטערנעמונגען און די וויניקער אינטעליגענטע און פיזיש שטאַרקערע האָבן געאַרבעט אלס געווייליעבע ארבעטער ביי דעם וועג פון קיעוו קיין לעמבערג (לוואָוו), וועלכע די סאָוויעטישע מאַכט האָט אָנגעהויבן בויען. אָנשטאָט די פריוואָטע קראָמען איז איינגעאָרדנט געוואָרן מלוכהשע קאָאָפעראַטיוון, מיט וועלכע עם האָבן מערסטנטייל אָנגעפירט געוועזענע סוחרים. די דאָזיקע קאָאָפעראַטיוון האָבן גוט פראָספּערירט און וואָס ווייטער זענען זיי

אלץ מערער אימשטאנד געווען צו דעקן די באדערפענישן פון דער באַ־
פעלקערונג. די יוגנט האָט געשטודירט אין די מלוכהשע אלגעמיינע און
פאַך־שולן און דאָס לעבן האָט צוביסלעכווייז אָנגענומען נאָרמאלע פאָר־
מען. קיין רדיפות אויף דעם רעליגיעזן געביט, ווי מען האָט אונז פריער
געשרעקן, זאָ אין סאָוועט־רוסלאַנד קומט אזוינס פאָר, האָבן די קאָרעספּער
יידן אבסאָלוט נישט געפילט. אזוי איז דאָס לעבן געווען ביז דעם 22. יוני
1941, ווען דייטשלאַנד איז אַריין אין קריג מיט רוסלאַנד. מיט דער זעל־
בער שנעלקייט, מיט וועלכער די דייטשע ארמייען האָבן צעקלאַפּט פוילן,
האָבן זיי איצט פאַרנומען איין אוקראַאיניש שטאָט נאָך דער צווייטער
און זיך געוואָקט פאָרויס. דריי טעג נאָך דעם אויסברוך פון דער מלחמה
האָבן שוין די סאָוויעטישע אמטן אין קאָרעץ באַקומען א באַפעל זיך עוואַ־
קואירן. עס איז באַלד געוואָרן א פאַניק. די קאָרעספּער יידן, וועלכע זענען
געווען סאָוויעטישע באַאמטע אדער אָנגעשטעלטע, האָבן באַקומען אין
זייער דיספּאָזיציע טראַנספּאָרט - מיטלען און צוזאָמען מיט די מלוכהשע
אנשטאַלטן פאַרלאָזט די שטאָט. א גרויסע טייל פּריוואַטע יידן האָבן גע־
דונגען פאַר גרויסע פּרייזן גויעשע פורן און זענען מיטגעפאָרן. עס זענען
געווען אזוינע, וועלכע האָבן זיך געלאָזט גיין צופוס קיין זווייל. נאָר פיל
האָבן זיך צוריקאומגעקערט, ווייל צוליב דער איבערגעלאָדנקייט פון די
באַנען האָבן זיי נישט געקאָנט זיך אריינבאַקומען אין די צוגן. עטלעכע
יידן זענען אומגעקומען פון די באָמבעס מיט וועלכע די דייטשן האָבן
באַוואָרפן דעם באַנהויף אין זווייל. אזוי ארום האָבן זיך עוואַקואירט ביז
1000 יידן, די איבעריקע קנאַפּע 4000 יידן זענען געבליבן אין קאָרעץ און
מיט שרעק געוואָרט אויף דעם אָנקומען פון דער דייטשער ארמיי. דעם
29־טן יוני האָט מען שוין אין קאָרעץ געהערט דאָס הילכן פון ארטילע־
ריע. רעשלעך פון דער רויטער ארמיי האָבן שוין פאַרלאָזט אָסטראָג
און האָשטשע און איבערגייענדיק דעם טייך גאָרין, אין איילענדיש געלאָפן
דורך קאָרעץ. דעם 30־טן יוני איז שוין אין קאָרעץ נישט געווען קיין סימ־
נים פון דער רויטער ארמיי, בלויז עטלעכע פונקציאָנארן פון דער ענ־קא־
וועדע האָבן געהאַלטן די אַרדענונג אין שטעטל. דעם 1־טן יולי איז שוין
אין קאָרעץ נישט געווען קיין מאַכט. אין די גאַסן האָבן זיך ארומגעדרייט
אוקראַינער מיט צופרידענע פּנימער און אומגעדולדיק געוואָרט אויף זייער
„באַפרייער" — אויף היטלערן.

קאפיטל 2

אין די ערשטע טעג

2-טע יולי 1941. — פאַרטאָג האָבן זיך דערהערט עטלעכע אייגצלנע האַרמאַטן־שאָסן און באַלד נאָך דעם א גערויש פון מאַטאָרן און ווילדע געשרייען אין דער דייטשער שפּראַך. שנעל זענען דורכגעפאָרן איבער דער שטאָט די ערשטע דייטשן אויף מאָטאָציקלעס און נאָך זיי איז געגאַנגען פיעכאָטע און שפּעטער אַרטילעריע. יידן זענען געזעסן אין די הייזער ביי פאַרגלטע טירן און מיט שרעק געוואַרט אויף די ווייטערדיקע געשעענישן. דריי טעג האָט זיך קיין איין ייד נישט געוואָגט אַרויסצוגיין אויף דער גאַס. דעם 5-טן יולי האָב איך דערהערט האַסטיקע קלאַפּן אין טיר: — שלים אויף די טיר, אַנישט וועלן מיר זי אויסברעכן — האָט געשריגן א בייזע שטים אין דער אוקראַינישער שפּראַך. וועז איך האָב אויפגעעפנט די טיר איז אין ווינונג אַריין אַן אוקראַינער אין באַגלייטונג פון דריי דייטשן. „אלע מענער קומט מיט אונז מיט אויף אַרבעטן" — האָט דער אוקראַינער באַפוילן. ביז איך מיט מיין זון האָבן זיך געגרייט צו גיין, האָט דער אוקראַינער דערווייל באַווייזן אויפעפענען אלע שראַנקן, די קעסטלעך פון די טישן, און וואָס עס איז אים געפעלן געוואָרן האָט ער צוגענומען. וועז איך האָב אים געפרעגט צי מיר וועלן זיין לאַנג אויף דער אַרבעט און צי מיר זאלן מיטנעמען עסן מיט זיך, האָט דער אוקראַינער בייז אָפּגעענטפערט : „אלע יאָרן האָט איר געטרונקען אונזער בלוט און געפרעסן אונזער פלייש, מעגט איר שוין איצט אביסל הונגערן".

מען האָט אונז צוועקגעפירט צו דער „זיעמסקער באַלניצע" (נעבן וואַלאָסט), ווו מיר האָבן שוין געטראָפן עטלעכע צענדליק יידן, וועלכע זענען געווען באַשעפטיקט ביים רייניקן די צימערן און צוגיפטראָגן קישנס און קאַלדרעם פון די אַרומיקע יידישע הייזער, ווייל אין דער „באַלניצע" האָט מען איינגעאַרדנט א מיליטערישן שפּיטאָל. מיר האָבן געאַרבעט ביז שפּעט אין אָוונט. פּאַר דעם אַהיימגיין האָט אונז דער אויפזיער פון דער אַרבעט אַרויסגעגעבן צייגענישן, אז מיר האָבן געאַרבעט ביי מלוכהשער אַרבעט און האָט אונז אויפגעקלערט, אז ברויט וועלן באַקומען בלויז די יידן, וועלכע וועלן צושטעלן אין דער, פּאַר זיי באַשטימטער, בעקערייַ, א צייגע-

ניש, אז זיי ארבעטן ביי מלוכהשער ארבעט. די נארמע איז 250 גר. א טאג אויף אן ארבעטנדיקן פערזאן. אויף דעם דריטן טאג אינדערפרי האבן מיר דערהערט געשרייען, וואס האבן זיך געטראגן פון ישראל פיטערניקם הויז, וועלכע געפינט זיך קעגנאיבער דער באלניצע. און באלד האבן צוויי דייטשן ארויפגעפירט אויף דעם הויף פון „באלניצע" סראליע פיטערניקם איידעם, יודקע קאלווערטער (יודקע גוי). זיי האבן אים צוגעפירט צום פלויט, וואס גרענעצט צווישן דער באלניצע און „וואלאסטי", אים געגעבן א לאפעטע און געצוונגען אויסגראבן א גרוב. וען די גרוב איז פארטיק געווארן, האט איינער פון די דייטשו איבערגעלייענט דעם טויט־אורטייל איבער דעם „יודע" יודקע כאימענים, אין וועלכן מען באשולדיקט אים אין גנבענען „מיליטעריש פארמעגן", וואס איז באשטאנען אין צוויי זעק. עם האט נישט געהאלפן יודקעם געווין, און דאס באוויזן, אז די זעק האט ער נישט געגנבעט, אז דאס האבן דורכפארנדיקע דייטשו ביי אים צוגענומען עטלעכע נייע זעק און איבערגעלאזט די צערישענע מיט די „האקנקרייצן". זיי האבן אים געשאסן און אונז באפעלן אים פארשיטן. דאס איז געווען דער ערשטער בעסטיאלישער אקט מצד די דייטשן, וועלכן ,איך האב בייגעווינט און וועלכער האט אנגעווארפן א שרעק אויף די קאלעצער איינוווינער.

קאפיטל 3

די „יידן-געזעצן"

דעם 8-טן יולי 1941 זענען איבער דער שטאט צעקלעפט געווארן גרויסע אפישן אין דער דייטשער און אוקראינישער שפראך מיט פאלגנדיקן אינהאלט :

1. יעדער מין געווער, וואס יידן באזיצן, דארף תיכף איבערגעגעבן ווערן דער דייטשער ארטם־קאמענדאנטור.

2. יידן איז פארבאטן פארלאזן די שטאט אן א דערלויבעניש פון דער מאכט.

3. קיין קריסט טאר נישט איבערטרעטן די שוועל פון א יידיש הויז.

4. אויף יעדער יידיש הויז, אויף אן אנגעזעענעם אָרט, דארף ווערן ויסגעמאלט, מיט בלויער פארב, א גרויסער מגן דוד.

5. אלע יידן, אנהויבנדיק פון 12 יאר, מוזן טראגן צוויי געלע לאעם, אויף דער לינקער זייט ברוסט און אויף דער פלייצע (די לאטע דארף יין א קיילעבדיקע, 7 סאנטימעטער דיאמעטער).

6. אין גאם מעגן יידן זיך באווענגן בלויז גייענדיק צו און פון דער ערבעט.

7. יידן איז דערלויבט מאכן איינקויפן אויף דעם מארק בלויז דאנערטיק, פון 8 ביז 10 אזייגער פרי.

אונטער דער דאזיקער פארארדענונג איז געווען מיט א פעטן שריפט ווגעגעבן : „פאר נישט אויספירן דעם דאזידן באפעל — טויט־שטראף".

די קאנסעקווענצן פון דעם דאזיקן באפעל האבן מיר גאנץ גיך דערילט. צום ערשטן האבן די דייטשן שוין גאנץ לייכט דערקענט א יידישע ווינונג לויט דעם מגן דוד און געקענט דארט טוּ מיט די אייגווווינער און מיט זייער פארמעגן וואס עס האט זיך זי זיי געגלוסט. די אוקראינישע פאיציי האט אויפן סמך פון דער פארארדענונג, אונטער דעם אויסרייד, אז יי זוכן געווער, געראבירט די יידן און זיי טערארייזירט. די אלע פויערים, ועלכע פלעגן ארויספירן אויף דעם מארק אביסל גרינס, ווייסנדיק, אז די ידן האבן א באגרענעצטן ציט אויף אייגצוקויפן, האבן געפאדערט פאר ייער „סחורה" אומגעלומפערטע פרייזן; פאר א ביסל גרויפן אדער פאזאליעם האבן זיי געוואלט מען זאל זיי געבן אן אנצוג אדער א גוט קלייד. איך וועל נישט פארגעסן דעם מאמענט, ווען איך בין צום ערשטן מאל ארויסגענגען אין גאם מיט די געלע לאטעס. די באקאנטע אוקראינער האבן געקוקט מיט א געמאכטן מיטגעפיל, און די מערער חוצפהדיקע האבן אויף אונז געווייזן מיט די פינגער און געלאכט. די דייטשן האבן געקוקט מיט גדלות און פאראכטונג. איבערהויפט האט געשראקן, ווען א דייטש איז געגאנגען הינטער דיר. מען האט געהאט דעם איינדרוק, אז ער וועט באלד ארויסנעמען דעם פיסטאליעט און אנהויבן צילעווען אין דער געלער לאטע אויף דער פלייצע, וועלכע האט זיך אזוי געווארפן אין די אויגן, אויף ער פאן פון דער טונקעלער מאריגארקע. אויף דעם 2־טן טאג נאכן פארזפנטלעכן דעם באפעל פון אָרטס־קאמענדאנט איז לויט דער רעקאמע־

דאציע פון דער אוקראַיניישער רעאַקציאָנער־פּאַרטיי אלטונג באשטימט געווארן צ
„יודן־ראט" אין פּאָלנדיקן צוזאמענשטעל : דער יודן־עלטסטער — משו
קראַסנאָסטאווסקע. מיטגלידער : יוסף קאַמענשטיין, אהרן קופערבאנד
בורקע גאָלדבערג, יעקב ברודער און קאַראַסטאַשעווסקי. די אויפגאַבע פו
דעם יידן־ראט איז געווען : צושטעלן ארבעטער אין די מלוכהשע אנ
שטאַלטן און צונויפזאַמלען ביי די יידן פּאַרשידענע שטוב־זאכן, אנטו
און וועש, לויט דער אויפּפּאַדערונג פון דעם אָרטס־קאַמענדאַנט, קרייז
לאַנדווירט און אוקראַיניש פּאָליציי.

קאַפּיטל 4

די באַציאונג פון די אוקראַינער

באַלד נאָכן פּאַרנעמען קאַרעץ דורך די דייטשן איז געשאפן געווא
אן אוקראַיניש „רעיאָנע אופּראַווע" (ראַיאָן־פּאַרוואַלטונג). אלס „גאָלא
וואָ" איז באשטימט געווארן א געוועזענער לערער ראַסטיקוס. אין א פּאָ
וואָכן אַרום האָט ער זיך מיט עפּעם פּאַרזינדיקט און אויף זיין אָרט האָ
מען נאָמינירט דעם געוועזענעם שרייבער פון וואָלאָסטי — פּלאָר קרי
זשאַנאָווסקי און זיין זון אלס געגנערלע סעקרעטאַר. אייגצייטיק האָט מע
געשאפן די אוקראַיניש פּאָליציי און אלע אַנדערע מלוכה - אנשטאַלטן
די אוקראַיניש אינטעליגענץ, וועלכע איז געווען אזוי אקטיוו אין די יאָר
1918—1919 אין די פּעטלורע־צייטן, איז נאָכן אנטשטיין פון דער פּוי
לישער מלוכה און שפּעטער אין 1939 יאָר, ווען די רויטע ארמיי האָט פּאַר
נומען אוקראַינע, אַוועק אין אונטערגרונד. זי האָט געשאפן פּאַרשידענ
כלומרשט קולטור אָרגאַניזאַציעס ווי „פּראָסוויטא", „רידניא כאטא" או
דאָרטן דערציונגן די יונגט אין נאַציאָנאלן גייסט, וועלכער איז דורכאוי
געווען אנטיסעמיטיש און אין זיי אונטערגעהאלטן די האָפענונג און דע
טרוים וועגן א „סאָמאָסטינע אוקראַינע" (א זעלבסטשטענדיקע אוקראַינע
איצט, ווען היטלער האָט פּארנומען מערב אוקראַינע, האָבן די אוקראַיני
שע פּאַרטעטער : באנדערא, מעלניקאָוו און אנדערע, וועלכע האָבן מיטגע
ארבעט מיט דעם אָקופּאַנט, פּאַרגעשטעלט היטלערן אלס זייער באפרייע

און אלם דעם, וואם וועט פארווירקלעכן זייער טרויס. די גאנצע אינטע־
ליגענץ האט זיך דארום געשטעלט אין זייער דינסט. די יוגנט, וועלכע איז
געווען מערסטנטייל זינדלעך פון רייכע פויערים, האט זייער אימפאנירט
די נייע מאכט, וועלכע האט צוגעזאגט נישט מאכן קיין „קאלכאזן", שאפן
א „ווילנע קאזאטשעסטוואָ" און האט דערלויבט ראבירן און אפילו טויטן
די יידישע באפעלקערונג. די דאזיקע אומשטענדן האבן געשאפן פון די
אוקראינער הייסע אנהענגער און געטרייע דינער פון היטלערן. אין די ער־
שטע טעג האבן זיי זיך שוין געשטעלט אין דער שפיץ פון אלע אדמינים־
טראטיוע אמטן און אנשטאלטן. צום בישפיל דער פעלדשער דאווידא־
ויטש איז געווארן דער נאטשעלניק פון סאניטאר־אמט און אין דער ער־
שטער רייע רעקוויזירט די יידישע אפטייקן פון גערשענגארן און פאסאוון
און זיי באזעצט דורך אוקראינער. דאווידאוויטשעס עלטערער זון איז בא־
שטימט געווארן אלם נאטשעלניק פון „ארבעטס־אמט". דער צווייטער
זון איז געווארן דער לייטער פון די קאפפראטיוון. גראבאווסקי, דער זון
פון מיכאלקא קופיץ, פון דער נייער שטאט, איז געווארן נאטשעלניק פון
דער פאליציי. זיין געהילף איז געווען מיטקא זאווארוכא — א געווען
בעקער־יונג. וואלאדיקא דונאיעווסקי איז געווארן דער פארוואלטער פון
„באלניצע". פיעטרא קראבקא — פון די קארעצער כאטארעם, איז גע־
ווארן פארטרעטער פון „גאלאוואָ" פון דער ראיאן פארוואלטונג. די דא־
זיקע אוקראינער זענען ממש געקראכן פון דער הויט, בכדי צופריידן שטעלן
זייערע דייטשע בעלי־הבתים,. זיי זענען געווען זייערע וועגווייזערס און
אינפארמאטארן, ביים דורכפירן אין לעבן די פארפאלגונגען פון די קארע־
צער יידן. זייענדיק אויסגעשלאסענע אנטי־קאמוניסטן, האבן זיי צוזא־
מענגעבונדן דעם באגריף ייד און קאמוניסט און געהאלפן אויסראטן די
דאזיקע צווייי עלעמענטן אין וואַרצל. צום בישפיל דעם 20־טן יולי האבן
די אוקראינער פארמסרט פאר די דייטשן דעם פאליאק אסטראווסקי —
אן ארבעטער אין צוקער־פאבריק, דעם אוקראינער סקוביק און די צוויי
יידישע מיידלעך : עניע גאלצמאן און חייקע בארענבוים, אז זיי זענען קא־
מוניסטן. די דייטשן האבן זיי ארויסגעפירט אויף דער רוסשער קלאד־
בישטשע און דארט דערשאסן. וועגן דעם אנטייל, וואס די אוקראינער
האבן געגומען אין אונזער גרויסן אומגליק, וועל איך שילדערן אין די ווייי־
טערדיקע קאפיטלען.

קאפיטל 5

די ערשטע מארדן

דעם ערשטן אוגוסט 1941 איז צו מאיר גורוויצעם הויז צוגעפארן אן עלעגאנטע אויטא, פון וועלכער עם זענען אויסגעשטיגן 2 דייטשע אפיצערן אין דער באגלייטונג פון אן אוקראינער און זענען ארויסגעגאנגען צום ציין־דאקטאר שלוגלייט, וועלכער האט געווינט אין אונטערשטן שטאק. די דייטשע האבן אין ווינונג פארבראכט עטלעכע מינוט און אוועקגעפארן. וועו שלוגלייטס קינדער האבן זיך אומגעקערט פון דער ארבעט אהיים, האבן זיי געטראפן א שרעקלעך בילד: דער פאטער איז געלעגן א דערהרגעטער אין א קאלוזשע בלוט, די מוטער איז געזעסן אין א שטול א דערשאסענע און די באבע איז געלעגן אונטער דער בעט א טויטע. אין מיטן העלן טאג איז דורכגעפירט געווארן א מארד איבער דריי יידן.

דעם 8־טן אויגוסט 1941 האט מען געבראכט אין יידן־ראט א רשימה פון 120 יידן, וועלכע ווערן אויפגעפאדערט דורך דער פעלדזשאנדארמעריע אויף ארבעט, און דארפן ווערן צוגעשטעלט ביז 10 אזייגער פרי צו דעם הויז פון באבושקעוויטשן, ווו עם האט זיך געפונען די זשאנדארמעריע. איך מיט מיין זון האבן אויך פיגורירט אויף דער רשימה. פאר 10 זענען מיר שוין געווען דארט. מען האט פארשריבן אונזערע נעמען, פאר־נעמען, פאך און אנדערע איינצלהייטן. בלויז פאלגנדיקע 8 מאן האט מען אויסגעשטראכן אלס נויטיקע פאכמענער: מיר אלס בעטאן־מייסטער, מיין זון אלס עלעקטראטעכניקער; מיר האבן ביידע דאן געארבעט ביי רעמאנטירן די געבוידע פון פאסט. יוסף וואכטרויט דעם קאמאשנמאכער, (זאגאטאווישטשיק), וועלכער האט געמאכט שיך אוף דער באשטעלונג פון ארטס־קאמענדאנט. יוסף בארטמאן, א מיליטערישער שניידער. אברהם בארדאך, (דער זון פון יצחק חיים יונהם), וועלכער האט געבאקן ברויט פאר דעם מיליטער. די ברידער משה און הערשל ווילזענטשיק (די בינעמעס), וועלכע האבן אלס סטאלארעם גערעמאנטירט אן אוקראינישע שול און דעם אלטן סארין, וועלכער האט געארבעט אין צוקער־פאבריק. די אי־בעריקע 112 יידן האט מען אוועקגעפירט אויף לאסט־אויטאס אין דער

ריכטונג קיין זוויל, און יעדער שפּור נאָך זיי איז פּאַרשוווונדן. נאָך דער מלחמה, אין יאָר 1945, האָט מען לויט אַן אָנווייזונג פון אַ פּויער געפונען זייער קבר, אויף אַ פעלד נעבן דעם דאָרף פּולטשין. דער דאָזיקער פּויער האָט געזען ווי מען האָט געבראַכט די יידן אויף דעם פעלד, זיי געצוווונגען אויסגראָבן אַ גרוב, זיי אַהין אַריינגעטריבן און דערשאָסן. צווישן די 112 יידן זענען געווען אויך די מיטגלידער פון יידן־ראַט בורקע גאָלדבערג און האַרל קיפערפּאָנד.

דעם 20־טן אויגוסט, אין טאָג פון קריסטלעכן יום טוב „פּרעטשיסטא", איז געקומען קיין קאָרעץ אַ גרויסע אָפּטיילונג געסטאַפּאָוצעס און זיך געלאָזט איבער די יידישע גאַסן כאַפּן יידן, — בלויז מענער. לי דאָזיקע יידן האָט מען געלאָדעוועט אויף פּאַרמאַכטע לאַסטאויטאָס און אַוועקגעפירט קיין זשיטאָמיר, ווי דער אוקראַינישער „גאָלאָוא" פון ראַיאָן פּאַרוואָלטונג האָט פּאַרזיכערט. 350 יידן האָט מען דעם טאָג פּאַרנומען אוו, ווי שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, זענען זיי דערשאָסן געוואָרן אויף דעם זעלבן פעלד, ווו די קרבנות פון דעם 8־טן אויגוסט. דאָן איז אויך אומגעקומען דער מיטגליד פון יידן־ראַט יוסל קאַמענשטיין. אָנשטאָט די דריי מיטגלידער פון יילן־ראַט, וועלכע זענען אומגעקומען אין די צוויי אַקציעס, זענען באַשטימט געוואָרן אויף זייערע ערטער : לייזער גלאַבערמאַן, יולעק מאַלייאַר און איך.

קאַפּיטל 6

קאָנטריבוציע און רויב

דעם 25־טן אויגוסט איז געקומען קיין קאָרעץ דער ראָוונער געביטס־קאָמיסאַר ד"ר באַיער און געפּאָדערט צו זיך 12 „זאַקלאָדניקעס", צווישן וועלכע איך בין אויך געווען. דאָס איז געווען 9 אָזייגער אין דער פרי. ער האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז ביז 12 אָזייגער זאָל מען אים צושטעלן אַ קאָנטריבוציע אין דער הויך פון 100 טויזנט דייטשע מאַרק, עטלעכע פערמישע דיוואָנען, זילבערנעם גיש־געשיר און אָנדערע חפצים. אויב ביז דער באַשטימטער צייט וועט דאָס נישט ווערן צוגעשטעלט, וועלן די 12 „זאַקלאָדניקעס" ווערן דערשאָסן און די איבעריקע יידן וועלן פּאַרשפּאַרט

ווערן אין א פאַרשלאָסענער געטאָ. דאָס איז געווען לויט דעמאָלסטיקע באַדינגונגען אַן אומגעהויער הויכע סומע און דאָך איז זי צו דער באַ־שטימטער צייט געווארן געשאַפֿן און די „זאַקלאַדניקעס" האָט מען באַ־פרייט. אויסער דער איינמאָליקער קאָנטריבוציע איז נישט פאַריבער קיין טאָג מען זאָל נישט צושטעלן דעם יידן־ראָט קיין פאַדערונגען אויף פאַר־שידענע זאכן, וואָס די דייטשן און די אוקראַנישע מאַכט־האָבער האָבן באַדאַרפט. באַזונדער האָט זיך דערמיט באַרימט געמאַכט דער קריז־לאַנדווירט אויבער־לייטענאַנט פּענצעל. דער דאָזיקער דייטש, צו וועלכנם לויב עס מוז געזאָגט ווערן, אַז ער האָט אין א גלייבער מאָס פיינט געהאַט די אוקראַינער ווי די יידן, האָט זיך נאָרנישט געקענט אָנזעטיקן מיטן יידישן רויב. יעדן טאָג האָט ער גענעבן באַשטעלונגען אויף אַנדערע זאכן, וועלכע ער האָט אויסגעשיקט קיין דייטשלאַנד. אין דער צייט וועז די מאַטעריעלע לאַגע פון די יידן איז מיט יעדן טאָג געווארן אלץ ערגער, זע־נען זיינע פאַדערונגען דאַקעגן געווארן מיט יעדן מאָל אלץ גרעסער און וועדטפולער. זיין יעדע באַשטלונג האָט ער באַגלייט מיט דראָוונגען, אַז ער וועט אַננעמען רעפּרעסיעס קעגן די יידן. דער קריז־לאַנדווירט איז געווען דער פאַקטישער בעל־הבית פון שטאָט און אים האָבן זיך אונטער־געארדנט די ראיאן־פאַרוואַלטונג און דער ארבעטס־אמט. ער האָט געקענט איבערווייזן די יידן צו אַנדערע קריז־לאַנדווירטן אין די אַרומיקע שטעט און אפילו אויסלייפערן זיי צו דער געסטאפּא. די דאָזיקע באַשטעלונגען האָבן פאַרשאפט פיל עגמת נפש די קאַרעצער יידן.

איינמאָל האָט ער באַשטעלט ביים יודנראט (די פאַטאַק־פיע פון דער באַשטעלונג לייג איך ביי) : א לעדערנעם מאַנטל, א שאָפּענעם פעלץ, בעט - געשיר און צווויי זילבערנע פוקסן פאַר דאָמען. די גאַנצע באַשטעלונג האָט מען צונויפגעשטעלט, נאָר זיל־בער־פוקסן איז אוממעגלעך געווען צו באַקומען. נישט נאָר די יידן האָבן אזוינע נישט געהאַט, נאָר אפילו קריסטן, ביי וועלכע דער יידן־ראָט האָט געוואָלט קויפן, האָבן אויך נישט געקענט אזוינס צושטעלן. דער קריז־לאַנדווירט איז געווארן שטאַרק אויפגעברויזט אויף דעם יידן־ראָט און האָט מיך מיט משה קראָסנאָסטאווסקי פאַרשלאָסן אין א קעלער און דער־קלערט, אַז אויב ביז מאָרגן 10 אינדערפרי וועלן נישט זיין די זילבער־פוקסן, וועט ער אונז שיסן. נאָך פיל בקשות איז געלונגען אים איינרעדן,

Borgas, Den 15.9.41

An den Judenrat.

Der Judenrat hat bis 16. IX. abends 6 Uhr

zu liefern an den Bezirk landwirt.:

1 Lederrock

1 Klappelz

2 Pelze (Silberfuchs) f. Damen) nur das Beste

5 Paar Fausthandschuhe

5 Teller

2 Steppdecken

Wirtschaftsberater

Dr. Wimmelmann

פעולת-הגיוס של הקרן-הקיימת-לישראל בקרב יהודי-גרמניה

אז ער זאָל נעמען אַנשטאָט די 2 זילבער־פוקסן — 10 פֿאָר בראָמעווע שטיוול.

יעדער מאָל, וועז אַוועלכע עס איז נישט איז מילִיטעריש אייגהייט, אַדער אַ דייטשער באַאַמטער האָט זיך אָפּגעשטעלט אין קאַרעץ אויף איבערנעכטיקן, האָבן די יידן געדאַרפט צושטעלן לייִלעכער, קישנס און קאָלדרעם, וועלכע זענען באַלד נאָך זייער אַוועקפֿאָרן צעראַבירט געוואָרן דורך די אוקראַיניש פֿאָליציאַנטן, אַדער דורך די גויאישע בעלי־הבתים פון די ווויונגען, וווּ די דייטשן האָבן גענעכטיקט. אויסער די אָפּיציעלע רעקווויזיציעס פֿלעגן די דורכפֿאָרנדיקע דייטשן זיך אַריינרייסן אין די יידישע הייזער און ראַבירן וואָס זיי האָבן געוואָלט. אַ קורצע צייט פֿאָר דעם לִיקווידירן פון געטא האָבן די דייטשן געגעבן אַ באַפֿעל צו־נויפטראָגן אין יידן־ראָט דאָס גאַנצע מעש און קופּער, וואָס יידן פֿאָרמאָגן. אויסער די מעשענע לייכטער, שטייפֿלעך, קופּערנע פּענדלעך אין די מנורות פון די שולן, האָט מען געצוווונגען אָפּרייסן אָפּילו די מעשענע קליאַמקעס און הענטלעך פון טירן און פענצטער. די יידן האָבן אויף יעדער פֿאָדערונג אַלץ געגעבן, מיינענדיק, אַז אַזוי אַרום וועלן זיי פֿאַרגיטיקן די מער; ער און אויסמיידן נייע גזירות.

קאַפּיטל 7

יידן אַרבעטן

יעדער ייד, סיי מענער, סיי פרויען האָבן זיך באַמיט אייניצואָרדענען אויף אַ סטאַביל אַרבעט־פּלאַץ. דערצו זענען געווען פיל סיבות: ערשטנס, וויִל נאָר אויף דעם סמך פון די אַרבעט־צייגענישן האָט מען געקענט באַקומען די 250 גראַם ברויט אַ טאָג. שפּעטער איז די ראַציע פֿאַרקלענערט געוואָרן ביז 130 גראַם. צווייטנס, האָט יעדער ייד געמיינט, אַז בשעת אַ פֿאַרניכטונג־אַקציע אָדער אַרויסלִיפֿערונג אויף אַרבעט אין אַ צווייטער שטאָט, פון וואַנען, אגב, קיינער האָט זיך שוין נישט אומגעקערט, וועלן די אַרבעטגעבער זיי באַשיצן. ווי דער פֿאַרלויף פון די וווייטערדיקע געשעניש האָבן באַווּיזן, איז דער דאָזיקער חשבון געווען דורכאויס אַ פֿאַלשער, — בשעת דער ערשטער שחיטה, האָבן די אַרבעטס־געבער נישט

נאָר זיי באַשיצט, נאָר אַליין איבערגעגעבן אין די הענט פון די מערדער. דריטנס איז געווען פיל נישט זיכערער דאָס געפינען זיך אין דער היים ווי דאָס זיין ביי דער אַרבעט, ווייל גאַנצע טעג פלעגן די דייטשן פון אָרטס־קאָמענדאַנטור און די אוקראַינישע פּאָליציי כאַפּן די פּריַיע יידן צו צופעליקער אַרבעט, אויף וועלכער מען איז נישט געווען זיכער מיט דעם לעבן.

אויף פאַלגנדיקע סטאַביל ארבעט־פלעצער האָבן יידן געאַרבעט :

אין צוקער־פאַבריק, וועלכע איז טיילוויז צעשעדיקט געוואָרן בשעת דער מלחמה און איז דורך די דייטשן געוואָרן צוגעגרייט צו דער צוקער־קאמפּאניע, האָבן געאַרבעט פון 6 ביז 7 הונדערט יידן. מערסטנטייל ביי שוואַרצער פּיזישער אַרבעט, צו וועלכער די אוקראַינער, וועלכע האָבן אַלע יאָרן די אַזויקע אַרבעט אויסגעפירט, האָבן איצט זיך נישט געוואָלט נעמען. יעדער סטאַביל־ער אוקראַינישער אַרבעטער, וועלכער האָט ביז דער אָקופּאַציע געאַרבעט אין דער צוקער־פאַבריק, האָט בשעת דעם איבערגאַנגס־פּעריאָד, וועו די באַלשעוויקעם האָבן פאַרלאָזן קאַרעז און די דייטשן האָבן אים נאָך נישט פאַרנומען, באַווייזן אַנגענבענעו גרויסע קוואַנטומס צוקער, וועלכע זיי האָבן איצט פאַרקויפט פאַר אויפגעשרויפטע פּריַיזן אין די ארומיקע שטעטלעך. דאָס האָט זיי געגעבן אַזא גרויסע הכנסה, אַז זיי האָבן זיך שוין נישט געוויקט אין דעם גראָשנדיקן לוין, וואָס די דייטשן האָבן געצאָלט. דאַקעגן די יידן, וועלכע זענען פאַראַרעמט געוואָרן, האָבן זיך געוויקט אין דעם אָפּצאָל. יעדער ייד האָט זיך באַמיט באַקומען ארבעט אין צוקער־פאַבריק אויך צוליב דעם, וואָס די אַדמיניסטראַציע פון פאַבריק איז מערסטנטייל באַשטאַנען פון פּאָליאַקן, די זעלבע, וועלכע זענען געווען נאָך דאָן, וועו די פאַבריק האָט געהערט צום גראָף פּאָטאָצקי, און האָבן זייער מענטשלעך און מיט גרוים מיטגעפיל באַהאַנדלט די ערודפּטע יידן. די אַזידע פּאָליאַקן, באַזונדער די ברידער טארנאָפּאָלסקי, מאַנטשינסקי און סולטאַן, האָבן אויסגעפּועלט ביי דעם אוקראַינישן דירעקטאָר לאַגווי־ניענקא (אַן אוקראַינער פון מערב גאַליציע, א היטלעריסט און גרויסער אַנטיסעמיט), אַז מען זאָל די יידן צאָלן אַנשטאָט די 2 מאַרק א טאָג, בעסער מיט „מאָליאַם" לויט דעם מלוכה־פּריַיז. דעם אַזויקן „מאָליאַם" האָבן

יידן געגנט אנשטאט צוקער ווי אויך פארקויפט די פויערים, וועלכ
פלעגן פון אים אויסארבעטן בראנפן. די יידן האבן געארבעט בריגאדע
ווייז אונטער דער אויפזיכט פון אן אוקראינער. די ארבעט איז געווען
שווערע, ווייל זי איז פארגעקומען אויף דער גאס אין הארבסט, אפטמ
אונטער א שלאקס־רעגן. לויט דעם דירעקטארס באפעל זענען יידן ניט
אריינגעלאזט געווארן אין דער געביידע פון פאבריק. נישט קוקנדיק או
די שווערע באדינגונגען האבן דאך די יידן געהאלטן פאר א גליק וועג
האבן באקומען א שטענדיקע ארבעט אין צוקער פאבריק.

ביז הונדערט יידן האבן געארבעט אין די ווארשטאטן פון דער ארג
ניזאציע „טאט". דאס איז א טעכנישע ארגאניזאציע, וועלכע האט ז
פארנומען מיט רעמאנטירן וועגן און צוגרייטן פארשידענע מכשירים כ
האלץ פאר דער ארמיי. דארט האבן געארבעט מערסטנטייל בעלי־מלאכו
די באהאנדלונג איז דארט געווען א גאנץ גוטע און יידן האבן דארט גע
געארבעט.

אין אנהויב פרילינג זענען די דייטשן צוגעטראטן צו בוי
א סאלדאטן־היים (א קאזטינע). צוליב דעם ציווק האבן זיי אויסגעקלי
דעם מויער פון די ווייגשטאקס אויף דעם מארק און אים גרינטלעך א
בערגארבעט. עטלעכע הונדערט יידישע ארבעטער, צווישן זיי פרויען א
מינדעריריקע, זענען געווען דארט באשפטיקט. די ארבעט איז דארט ג
ווען נישט קיין שווערע, און דער אויפזעער האט זיך זייער פריינטלעך ב
צויגן צו די יידן. דאס איז געווען א דייטש פון עלזאס־לאטרינגיע מ
דעם נאמען ראבערט. ווי ער האט זיך פארטרויט אייניקע יידן, איז
פון בארוף אינזשעניער און איז פאר זיינע פאליטישע איבערצייגונגען ד
גראדירט געווארן פון אן אפיציער אויף א געווינלעכן סאלדאט. בש
דער ערשטער אקציע האט ער עטלעכע יידן אויסגעבאהאלטן אין זי
ווינונג און א סך יידן האט ער פון דעם אומשלאגם פלאץ צוגענומען א
פאכמענער, אן וועלכע ער קען נישט פארענדיקן די קאנטינע. אויסער
דריי אויבנדערמאנטע סטאבילע ארבעט־פלעצער, וווּ עס זענען געווען ב
שעכטיקט גרעסערע גרופעס יידן, איז אויך געווען אזוי גערופענע סעזא
ארבעט. צום ביישפיל, בשעת „זשניוועס", האבן יידן געארבעט אויף פעל
אויף פעלד־ארבעט אין גאלאוניצער פאלוואדק און אין פולטשינער א

דערמאָנער קאָלכאָזן. כאָטש עס האָט געמאָטערט דאָס גיין יעדן טאָג צו 5—6 קילאָמעטער צו דער אַרבעט און צוריק, נאָר דערפאַר איז די אַר־בעטער דערלויבט געווען מיט זיך מיטנעמען אויבם און גרינס, אין וועל־כע עס איז געווען א מאַנגל.

אין אויגוסט 1941 האָבן א סך יידן געאַרבעט ביים „קאָבעל", אַזוי האָט מען א נאָמען געגעבן די אַרבעט ביים דורכלייגן אַן אונטערערדישן קאָבעל, וועלכער האָט זיך געצויגן פון היטלערס הויפט־שטאָב ביז דער ערשטער פראָנט־ליניע. דאָס איז געווען איינע פון די שווערסטע און אומ־אָנגענעמלעכסטע אַרבעט, וועלכע עס איז מיר אויסגעקומען צו אַרבעטן פאַר דער גאַנצער צייט פון דער אָקופאַציע. דער קאָבעל האָט זיך געצויגן ביי דער זייט פון דעם שאָסיי. אין דעם אָבטן שטאָטישן גרונט האָט מען באַדאַרפט אויסגראָבן א שמאָלן, אָבער זייער טיפן ראָוו און אין דעם ראָוו פאַרלייגן א קאָבעל, וועלכער איז געווען די גרעב פון צוויי פויסטן און אים אָנציען ווי „א סטרונע", ווי דער אויפזעער האָט געפאָדערט. די דייטשע אויפזערס פון דער אַרבעט זענען אַרומגענגען מיט גראָבע שטעקנס אין די הענט און פאַר יעדן זינד געשלאָגן מכות רצח. די שווערסטע פאַזע פון דער אַרבעט איז געווען ווען די קאָנאָלן זענען שוין געווען אויסגעגראָבן און מען איז צוגעטראָטן צו פאַרלייגן דעם קאָבעל. מיר זענען געשטאַנען אין די טיפע, ניט באַקוועמע קאָנאָלן, און געצויגן אויף די אַקסלען דעם שווערן קאָבעל און די דייטשן זענען געשטאַנען פון אויבן און זיך זאַרג פעלעק צוגעקוקט, אַז די „יידן זאָלן נישט שווינדלען", — דאָס הייסט, אַז יעדער זאָל גוט ציען. ווען זיי האָבן באַמערקט, אַז ביי איינעם פוז אונז איז די אַקסל עטוואָס נידעריקער פון דעם קאָבעל, האָבן זיי געשלאָגן מיט די שטעקנס. יעדן טאָג איז ביי דער דאָזיקער אַרבעט געווען שווער פאַר־וונדעטע.

איך וועל דאָ שילדערן איין פאַל, וועלכן איך האָב בייגעווינט און וועלכער האָט מיר באַווייזן אויף וויפל אונזער לעבן איז הפקר. בשעתן ציען דעם קאָבעל האָט פאַר מיר געאַרבעט א יד פון שטעטל קילקיעוו (10 קילאָמעטער פון קאַרעץ). די דייטשן האָבן נישט דערלויבט די יידן פון איין שטאָט זיך אַריבערציען אין דער צווייטער. וועז א נייער ייד איז געקומען האָט מען אים באַדאַרפט איבערווייזן דעם אַרטס־קאָמענדאַ־טור. עטלעכע יידן פון די שטעט, וואָס האָבן זיך געפונען אויף דער גע־

וועזענער סאָוויעטישער טעריטאָרע, ווו די דייטשן האָבן ליקווידירט די יידן באַלד נאָך זייער אַריינקומען אַהין, האָבן באַוויזן זיך ראַטעווען און זענען געקומען קיין קאָרעץ. מיר האָבן זיי אַ לענגערע צייט אויסגעבאַהאַלטן אויף די בוידעמער פון די שולן און אין די קעלער פון רואינירטע הייזער. בכדי זיי לעגאַליזירן האָבן מיר זיי אָנגעהויבן מיטנעמען צו דער אַרבעט און אויף דעם סמך פון די צייגענישן, וואָס זיי האָבן יעדן טאָג באַקומען, האָבן זיי געקאָנט אָפּנעמען ברויט און מיט דער הילף פון יידן־ראַט האָט מען זיי דערנאָך אַריינגעצויגן אין אַרבעטס־אָמט אין דער רשי־מה פון יידישע אַרבעטער און אַזוי אַרום זענען זיי אויטאָמאַטיש געוואָרן קאָרעצער. דער קילקיעוואָר ייד, וואָס האָט געאַרבעט פאַר מיר, האָט זיך ביז דעם קומען קיין קאָרעץ אויסבאַהאַלטן אַ פּאָר וואָכן אויף די פעל־דער צווישן דעם קאָרן. ער איז געווען אַזוי אויסגעמאַטערט, אַז ער איז קוים געשטאַנען אויף די פּיס. מיט די לעצטע כוחות האָט ער געשלעפּט דעם קאָבאַל און איך האָב געזען, אַז נאָך אין עטלעכע מינוט וועט ער פאַלן פון דערשעפּונג און דאַן וועט אים דער אויפזעער דערהרגענען. דער ערשטער, פאַר דעם קילקיעוואָר יידן האָט געצויגן משה דער בלינדער (משה מיעשאָק — דער מולייער), אַ געזונטער יונג. איך האָב זיך דורכגערעדט מיט משהן און מיר האָבן באַשלאָסן זיך אָנשטרענגען און ציען דעם קאָבאַל אַזוי, אַז דער לאַסט, וואָס פאַלט אויף דעם יידן, זאָל זיך איבערווארפן אויף אונז און דער ייד זאָל בלויז נאָכגיין און מאַכן דעם אַנשטאָל, אַז ער ארבעט. אַזוי אַרום וועט ער זיך אַביסל אָפרועון און זיך אַננעמען מיט פרי־שע כוחות. מיר האָבן אַזוי געטון. דער דייטשער אויפזעער האָט אַבער באַמערקט, אַז דער ייד ציט נישט. ווי אַ רויב־פויגל, וואָס וואַרפט זיך אויף זיין קרבן, איז ער צוגעלאָפן צו דעם יידן און מיט צווויי האַסטיקע קלעפּ מיט דעם גראָבן שטעקן איבער דעם קאָפּ, האָט ער דעם יידן אַוועק־געלייגט אַ טויטן אויף דעם אָרט. דער מערדער האָט אַ קוק געטון אויף זיין האַנט־זייגערל און האָט שטרענג באַפעלן, אַז אין איין מינוט זאָל מען אַרויסוואַרפן דעם „יידישן שמוץ" פון דער גרוב און מען זאָל פאָרזעצן די ארבעט. דעם גאַנצן טאָג איז דער ייד מיט דער צעשפּאַלטענער קאָפּ, און מיט דער געלער לאַטע אויף דער ברוסט געלעגן אויף דעם שאָסיי, אויף וועלכן עס זענען אַן אויפהער געפאָרן און געגאַנגען דייטשע אָפיצירן און באַאַמטע. קיינער פון זיי האָט אָפילו קיין אַכט נישט געלייגט אויף דעם

נעהרגעטן יידן, וואָס איז געלעגן מיט דעם צעבלוטיקטן פנים אַרויף. אייניקע האָבן בלויז מיט אַ צופרידענעם שמייכל אַ קוק געטון אויף דעם יודע", און ווייטער געגאַנגען אָדער געפאָרן. שפּעט אין אָוונט, וועו מיר האָבן פאַרענדיקט די אַרבעט, האָבן מיר אים אַוועקגעטראָגן אויפן בית עולם און מקבר געווען. דער דאָזיקער פאַרפאַל האָט אונז געוויזן, אַז דאָס יידישע לעבן, גלייך ווי דאָס יידישע פאַרמעגן, איז הפקר, און יעדער קען מיט אונז טון אומבאַשטראָפבאַר וואָס אים גלוסט זיך.

יעדער אוקראַינישער פּאָליציאַנט, אָדער באַאַמטער, האָט געהאַט ביי זיך אַ יונגן יידן, אָדער אַ יידיש מיידל אָלס שטוב־אַרבעטער, וועלכע האָבן אויסגעפירט די שמוציקסטע ארבעט און זיי באַדינט. די אָלטע יידישע מענער און פרויען, וועלכע זענען נישט פעאיק געווען צו שווערער פיזישער אַרבעט, בכדי באַקומען ברויט־קאַרטן, זענען געווען באַשעפטיקט ביים פוצן די שטראַסע". גאַנצע טעג האָט מען געקענט זיי זען מיט די בעזעמס אין די הענט ווי זיי פאַרקערן דעם שאָסיי פון דעם „סאַכאַרני זאַוואד" ביז דעם „וואָאָסט". פאַר אַ קריסטלעכן יום טוב פלעגט מען זיי צווינגען פאַרקערן אויף די גויאישע גאַסן און דאָס מיסט אַרויסטראָגן אין זעק צו די מיסט־קאַסטנס, וואָס מען האָט אַוועקגעשטעלט אין די יידישע גאַסן.

אויסער די געווייגלעכע דערנידערונגען איז אָפטמאָל אויסגעקומען אויסצושטיין באַזונדערע אָקטן פון סאַדיסטישע אויפפירונגען פון די דייטשע מושלים און זייערע אוקראַינישע באַהעלפערס. אייניקמאָל האָט אַ דייטשער סאָלדאָט פון דער „אַרטס־קאָמענדאַנטור" צונויפגעזאַמלט דריי אָלטע יידן מיט גרויע בערד. דאָס איז געווען נאָטע מאַרקום, ישעיה שמחה צאָליעס און אַ מלמד פון אונטער די מילן שראָליק דעם סטאָלערס אַ ברודער (קליינער). די דריי יידן האָט ער איינגעשפּאַנט אין אַ וואָגן, אויף וועלכן עס איז געלעגן אַ גרויסע פּאַס, אַליין האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט אויף דעם וואָגן און שלאָגנדיק זיי מיט אַ לאַנגן שטעקן, זיי געצוונגען שלעפּן דעם וואָגן איבער דער גאַנצער שטאָט צום טייך נאָך וואַסער, צו דער גרויסער צופרידנקייט פון די פאַרבייגייענדיקע דייטשן און אוקראַינער.

א גרופּע יידן, אונטער דער שמירה פון עטלעכע אוקראַינישע פּאָליציאַנטן, זענען געגאַנגען אויף פעלדאַרבעט קיין פולטשין. נעבן דער אָרטס־

קאָמענדאַנטור, וועלכע האָט זיך געפונען אין דער געביידע פון דער גע־ווענער פּאָסט, האָבן זיי זיך פאַרהאַלטן אויף עטלעכע מינוט, אויסוואַרטנ־דיק אויף א סאָלדאַט, וועלכער האָט זיי געזאָלט באַגלייטן צו דער אר־בעט, בכדי באַשיצן פון די דורכפאָרנדיקע דייטשן. פון פּענצער פון דער קאָמענדאַנטור האָט אַרויסגעקוקט איינער פון די באַאַמטע און דערזעענ־דיק א גרופּע יידן, האָט זיך אים פאַרלוסט איבער זיי זיך א ביסל לום־טיק מאַכן, און ער האָט אויסגעשריגן, אז די יידן זאָלן אַנטבלויזן די קעפּ. וויל נעבן דער קאָמענדאַנטור איז נישט דערלויבט קיין „יידן" שטיין אין די היטלען. די אוקראַינישע פּאָליציאַנטן האָבן פאַרשטאַנען די ווער־טער פון דייטש וויי א געזעץ און פון דאַן אָן געצוונגען די יידן, דורכגיי־ענדיק נעבן קאָמענדאַנטור, פעלד־זשאַנדאַרמעריע און ווינונג פון קרייז־לאַנדווירט אַראָפּנעמען די היטלען. שפּעטער האָבן זיי דעם „געזעץ" נאָך מערער פאַרבריייטערט און געצוונגען די יידן אַראָפּנעמען די היטלען דורכגייענדיק נעבן יעדן דייטש, אָדער אוקראַינישן פּאָליציאַנט. באַזונדער נישט באַקוועם און פיינלעך איז געווען אויספירן דעם דאָזיקן באַפעל פאַר די יידישע אַרבעטער, וואָס האָבן געאַרבעט אין צוקער־פאַבריק, וועו זיי האָבן ווינטער אין די פרעסט און זאָוויערובעם געמוזט גיין מיט די אַנט־בלויזטע קעפּ פון דער פאַבריק, וואָס האָט זיך געפונען אין עק שטאָט, ביז צו זייערע היימען, וויל דער וועג האָט געפירט דורך דער הויפּט־גאַס, וווּ אַלע 2 שפּאַן האָט מען באַגעגנט א דייטש אָדער א פּאָליציאַנט.

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס לעבן פון די קאָרעצער יידן אין די ערשטע חדשים פון דער דייטשער אָקופּאַציע. מען האָט געאַרבעט שווער, זיך נישט איבעריק גוט דערנערט, וויל מיט די 130 גראַם ברוט א טאָג האָט מען זיך נישט געקענט באַנוגענען, האָט מען ביי די פּויערים אויסגעטוישט אַנ־טוענוואַרג פאַר א ביסל מעל אָדער קאַרטאָפל. אַממערסטן האָט מען געליטן אום ווינטער פון קעלט. דער ווינטער פון יאָר 1941—1942 איז געווען א שווערער, עם זענען אַן אויפהער געפאַלן שנייען און די פרעסט האָבן דערגרייכט ביז 30 גראַד. דאָן איז אויסער דער געווויינלעכער צרבעט צו־געקומען נאָך „עקסטרא" ארבעט פון רייניקן וועגן פון שניי און העלפן אַרויסגראָבן די פאַרשאָטענע אין שניי דייטשע טראַנספּאָרטן. אין דער זעלבער צייט איז געווען א פאַראַרדענונג, אז יידן זאָלן אָפּגעבן דעם קרייז־לאַנדווירט אַלע פוטערנע מלבושים און אָפּילו קעלנער, אויף אָפּצושיקן

פאר די זעלנער אויף דעם פראָנט. אין לייכטע מלבושים און שיך האָבן די יידן געמוזט גאַנצע טעג ארבעטן אויף די וועגן און וועז זיי זענען געקומען אהיים האָבן זיי געטראָפן קאַלטע נישט אויסגעהייצטע שטובן. די פראָגע פון האָלץ איז דעםווינטער געווען די שארפסטע, וויל נישט יעדער ייד האָט געהאט זאפאסן. פויערים פון די ארומיקע דערפער וואָלטן גערן געבראכט האָלץ פאר די יידן, באקומענדיק דערפאר אן אָנצוג אדער אפילו א גאלדענעם חפץ, האָבן זיי דאָס מורא געהאט צו טון, וויל די פאָליציי האָט דאָס האָלץ רעקווויזירט און די וואָס האָבן דאָס געבראכט, נאָך מערדערלעך געשלאָגן. גייענדיק פון דער ארבעט האָבן יידן מיט זיך מיטגעטראָגן עטלעכע שפענדלעך, אדער טרוקענע צווייגעלעך, וואָס זיי האָבן אויף דעם וועג צונויפגעקליבן. מען האָט געהייצט מיט שטוב־מכשירים, מיט מעבל און אפילו מיט ברעטער פון די פאַדלאָגעס. צו ענדע ווינטער איז שוין די לאָגע דערגאַנגען דערצו, אז עטלעכע שכנים פלעגן זיך אריבערטראָגן אין איין הויז און דאָס צווייטע צענעמען אויף האָלץ. אזוי האָט מען געלעבט ביז ערב שבועות 1942.

קאַפּיטל 8

דער שרעקלעכער ערב שבועות שנת תש״ב

אין די ערשטע טעג פון מאי 1942 האָבן זיך פארשפרייט קלאָנגען, אז די דייטשן האָבן מאביליזירט פויערים פון די דערפער : קאָזאק, האלי־טשעווקע און מאראָזאָווקע און זיי אַוועקגעשטעלט גראָבן דרייַ גריבער צו 20 מעטער די בריים און 3 מעטער די טיף. די גריבער האָט מען געגראָבן אין א וועלד, נעבן דעם דארף קאָזאק. א גרויס שרעק איז באפאלן די קאַרעצער יידן פון דער דאָזיקער ידיעה, וויל אייניצייטיק האָבן אוקראַינער, וועלכע זענען געווען ביי דער מאַכט, פארטרויט בסוד זייערע באקאנטע יידן, אז די דייטשן גרייטן זיך ליקווידירן די קארעצער יידן און דערצו גראָבן זיי די גריבער. די דייטשע אָנפירער פון ארבעט, צו וועלכע יידן האָבן זיך געווענדעט מיט אָנפראָגעס, צי עס זענען ריכטיק די קלאָנגען וועגן ליקווידירן די קארעצער יידן, האָבן געלייקנט און באַרואיקט זיי, אז דאָס גראָבט מען גריבער אויף ארויסבאקומען זאמד צו רעמאָנטירן די

וועגן. די גריבער זענען געווען פֿאַרטיק דעם 10־טן מאי. שוין 10 אַריבער און די דייטשן האָבן מיט גאָרנישט פֿאַרראַטן זייער בעסטע פּלאַן. אַלץ איז געגאַנגען מיטן נאָרמאַלן וועג. יידן האָבן געאַרבעט ווי ווייניקער און האָבן זיך שוין צוביסלעכווייז באַרואיקט. מען האָט זיך גרייט צום יום טוב שבועות. יעדער האָט זיך באַמיט אויסצווישן ביי קאָנטע פֿויערים א ביסל ווייסע מעל און אויספֿועלן ביי די דייטשע בעט־געבער א דערלויבעניש נישט צו אַרבעטן דעם טאָג. אין דער פֿון מיטוואָך אויף דאָנערשטיק, דעם 21־טן מאי, ערב שבועות, איז שטאָט אַרומגערינגלט געוואָרן דורך שטאַרקע אָפּטיילונגען אוקראַיִנער פּאָליציי, וועלכע איז אָנגעקומען פון זשיטאָמיר און דורך געסטאַפּאָ. 4 אַזייגער פֿאַרטאָג האָבן זיך די מערדערס אַריינגעריסן אין די ייִדישע הייזער, און צונויפגעזאַמלט אַלע יידן: אַלטע און יונגע, מענער און ווייבער און זיי געטריבן צו דער ראַיאָן פֿאַרוואָלטונג. וועלכע האָט זיך געפֿונען אויף דער סטאַראָמאָנאַסטירסקע גאַס איז דעם הויז פון דוד פּעלדמאַן אַזייגער אין דער פרי האָט מען האַסטיק אויפגעריסן די טיר פון מיין נונג און באַלד זענען פון געוואָרן אַלע צימערן מיט באַוואָפנטע דייטשן אוקראַיִנישע פּאָליציאַנטן: „אַלע „יידן" צו דער זאַנדער־רעיעס־ציע"! איז געפֿאַלן א קורצער באַפעל און שוין האָט מען אונז אַרויסגעפֿירט פון הויז.

— צי דאַרף איך מיטנעמען מיין פּערסאָנאַל־אויסוויז? — האָבן איינעם פון די אוקראַיִנער געפֿרעגט.

— דו דאַרפֿסט נאָר מיטנעמען די קאָפּ — האָט ער מיר געפֿערט און די איבעריקע האָבן זיך צינייש צעלאַכט.

אויפן וועג האָבן מיר באַגעגנט נאָך גרופּעס יידן, וועלכע די אוקראַיִנער האָבן געפֿירט. אייניקע זענען געווען צעלומטיקט. פון אַלע זייטן זיך געהערט שאָסן און פֿאַרצווייפלטע געשרייען. דורכגייענדיק נעבן פון שמואליק וויערניק, האָבן מיר געטראָפן ליגן אויף דער גאַס אין א ליוזשע בלוט דאָס דערהרגעטע טעכטערל פון ד"ר שלוגלייט. ווי ה ריקע שאָקאָלן האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די יידישע גאַסן. אוקראַ און אוקראַיִנערינס, מערסטנטייל פון דער נייער שטאָט, מיט די זעק די הענט. זיי האָבן אונז באַגלייט מיט אומפֿאַרשעמטע, צעפרידענע ב און זיך געוואָרפֿן אין די פֿאַרלאָזטע יידישע הייזער נאָך רויב. וועו

האָט אונז דורכגעפירט נעבן דעם הויז פון מאָטל וויכנעם, איז פון דאָרט אַרויסגעגאַנגען אַן אַלטע פויערטע מיט א שווארן זאק אויף די פּלייצעס, אונטער וועלכן זי האָט זיך ממש איינגעבראָכן. אין דעם געסל וואָס פירט פון מאַנאַסטיר גאָס צו אסתר חייה דודס זענען געשטאַנען פיל פרויען און קינדער, אַרומגערינגלט מיט פּאָליציאַנטן און האָבן יאָמערלעך גע־ וויינט. נעבן דער ראַיאָן־פאַרוואַלטונג זענען געשטאַנען פיל יידן מיט דער־ שראָקענע פנימער, אייניקע בלויז אין אונטערוועש און האָבן געווארט אויף דער רייע. צווישן זיי האָבן זיך ארומגעדרייט געסטאַפּאָוצעס אין די בלויע מונדירן און די פּאָליציאַנטן אין שווארצע שינעלן מיט שווארצע פילאָט־ קעס אויף די קעפּ. ווי צעווילדעוועטע חיות האָבן זיי זיך אַלע מאָל גע־ ווארפן אויף די יידן, יעדע ווייַלע האָט זיך געהערט א טעמפּער קלאַפּ,, אדער א שאָם פון א פּיסטאָלעט, באַגלייט מיט אן אויסגעשרייַ פון דעם פאַרוווונדעטן קרבן. פון אַלע ארומיקע געסלעך האָבן די מערדערס אַלע מאָל געבראַכט פרישע יידישע משפחות. מען האָט אונז אַריינגעפירט אין דער ראַיאָן פאַרוואַלטונג, ווו מען האָט זארגפעלטיק באַזוכט און צוגענומען אַלץ וואָס מיר האָבן געהאַט ביי זיך, אפילו א בלייפעדער אדער א שאַכטל שוועבעלעך און ווען מען האָט אונז פון דאָרטן ארויסגעפירט, האָט מען מיין פרוי מיט מיין 13 יאָריק מיידעלע אַוועקגעפירט באַזונדער צו די פרויען און מיר מיט מיין זון צו דער גרופּע מענער, וועלכע זענען גע־ שטאַנען נעבן הויז פון מיכל דעם קצב. דאָ האָט מען געפאַרמירט גרופּעס צו 40—50 מאָן און אונטער א שטאַרקער שמירה פון דייטשן און אוק־ראַינער אַוועקגעפירט אין דער ריכטונג ווו צום אַלטן מאַנאַסטיר. איך מיט מיין זון זענען שוין געשטאַנען אין די רייען און האָבן געווארט אויף נאָך עטלעכע צענדליק יידן אויף שאָפן א נייע גרופּע. פלוצלונג איז צוגעקומען צו אונז דער אָנפירער פון דער ארבעט ביי דער „קאַנטין" — דער דייטש ראַבערט, וועלכן איך האָב פריער דערמאָנט און האָט אָנגעהויבן אונטער־ האַנדלען מיט דעם נאַטשעלניק פון געסטאַפאָ, אז מען זאָל אים באַפרייען זיינע ארבעטער. ער האָט געטענהט, אז אן זיי וועט ער נישט באַווייזן פאַרענדיקן די ארבעט. נאָך א לאַנגן שמועס איז אים געלונגען ארויסבא־ קומען ביז 20 מאָן, צווישן זיי אויך מיין זון, וועלכער האָט געארבעט אלם עלעקטראָ־טעכניקער. די דאָזיקע יידן האָט מען געהייסן זיך אַוועקזעצן אויף דער ערד, אויף דעם פרייען פּלאַץ, צווישן מיכל דעם קצבם און חיים

איצע מנקרם הייזער. ווייזנדיק אויף מיר, האָט מיין זון געבעטן דאָבערט, ער זאָל מיר אויך באָפרייען, כאָטש איך האָב דאָמאָלס געארבעט אין צוקערפאבריק. דער נאָטשעלניק פון געסטאפּאָ האָט לאַנג זיך מישב געווען און צום סוף מיר דערלויבט ארויסגיין פון דער גרופּע, וועלכע האָט זיך שוין געקליבן אפּגיין. מען האָט אונז באפעלן זיך אוועקזעצן אויף דער ערד מיט די פּנים אונטער זיך און אזוי זיצן אן באווענגונג. ארום אונז זענען געשטאנען געסטאפּאָווצעס, וועלכע האָבן אונז נעהיט. אין צווישן־צייט האָט מען באפריייט נאָך עטלעכע סטאָליאַרעס און סתם ארבעטער, וועלכע האָבן געארבעט אין דער ארגאניזאציע „טאָט". דער ארטס־קאָ־מענדאַנט האָט ארויסגענומען שניידערס, וועלכע האָבן געניט פאר דעם מיליטער. אזוי ארום האָט זיך אין אונזער גרופּע צונויפגענומען 135 מענער. דערנאָך איז נאָך צו אונז צוגעקומען 51 יונגע, געזונטע פרויען, וועלכע דיטשן האָבן איבערגעלאָזט אלס שטוב ארבעטערנס ביי די מלוכה־שע אנשטאלטן. וואָס וויטער האָט מען אלץ וויינקער יידן געבראכט צו דער ראיאָן פּארוואלטונג. ארום 12 אזייגער האָט מען אנגעהויבן צו פירן קראנקע און פּארוונדעטע יידן. אייניקע האָבן די פּאליציאנטן געטראגן אויף די הענט און זיי וויי זעק געשליידערט אויף איין אָרט אנטקעגן דער בערעזענער קלויז. איך וועל נישט פּארגעסן דאָס בילד וועו מען האָט גע־בראכט אליעזר זאָפראָז, וועלכער איז געווען פּאראַליזירט. א פּאליציאנט האָט אים געשלעפּט פאָר די פּנים און די קאָפּ האָט זיך געקלאפּט אין די שטיינער פון גאָס. אויסער זאָבראָזען האָט מען געבראכט צו טראָגן מאיר גאָרבאָן — דעם בירזשעוויק — פּסח דעם קלעזמערס איידעם. עטלעכע נעג פּאר דעם איז ער געווארן איבערגעפאָרן דורך א דייטשן מאָטאָציק־לעט און איז געלעגן מיט א צעבראכענער פּום. די דאָזיקע אומגליקלעכע זענען געלעגן אויף דער ערד און געווארט אויף דער אויטא, וועלכע האָט זיי געדארפט אפּפירן צו די גריבער. ענדלעך איז צוגעפאָרן א פּארמאכטע רויטע מאשין, די „דאשעגובקע". דאָס איז געווען א ספּעציעלע, הערמע־טיש־פּארמאכטע אויטא, וועלכע איז געווען אזוי איינגעארדנט, אז דער איבערגעבערנטער גאז פון מאָטאָר איז דורך א ספּעציעלער רער, געווארן ארויינגעלאָזט אין דער אויטא און די וואָס מען האָט געפירט, זענען ביז דעם אנקומען צום אָרט, דורכן גאז דערשטיקט געווארן. מען האָט אָ־געהויבן ארויינשליידערן אין דער אויטא די קראנקע. אין דעם מאָמענט

האָט מען געבראַכט צופירן דעם ד"ר יאַניע גערשענגארן, מאירל דעם מלמד, בוזיע קראַנצבערג און יוסל שיכער — דער קלענסטער זון פון ליי־זער דעם מאָליער. וועמען האָט שוין די לעצטע געזאָלט אריינטרייבן אין דער „דאָשעגובקע", איז אָנגעקומען א דעלענאַציע פון קריסט־לעבע ארבעטער פון צוקער - פאַבריק און אָנגעהויבן בעטן דעם נאַ־טשעלניק פון געסטאַפּא ער זאָל באַפרייען דעם דאָקטאָר גערשענגארן. זיי האָבן דערקלערט, אַז ער איז דער אייניציקער גוטער דאָקטאָר אין שטעטל און איז דער לאַנגיאָריקער פאַבריק דאָקטאָר, אָן וועלכן מען קען זיך נישט באַגיין. דער נאַטשעלניק האָט אים געהייסן פאָרלויפיק בלייבן ביז ער וועט זיך פאַרשטענדיקן מיט דעם דירעקטאָר פון פאַבריק. אין דער זעלבער צייט האָט א באַמטער פון דער אָרטס־קאָמענדאַנטור זיך משתדל געווען פאַר שיכערן, וועלכער האָט געארבעט אלס מאָליער און האָט געהאַט אויס־צוענדיקן שילדלעך פאַר דער קאָמענדאַנטור. דעם דאָקטאָר גערשענגארן און שיכערן האָט מען געהייסן צווואַרטן. וועמ׳האָט שוין אלע קראַנקע אָנגעלאָדעוועט אויף דער מאַשין, האָבן די דייטשן א באַפּ געטון אויך דעם דאָקטאָר און שיכערן נישט הערנדיק זייערע טענות, זיי אריינגעשטופט אין דער מאַשין, פאַרהאַקט די טיר און זיי אַוועקגעפירט. מיר זענען גע־זעסן אָן באַוועגונג און געווארט. אונזער גורל איז נאָך נישט געווען באַ־שטימט און וואָס עס קומט פאַר מיט די יידן, וואָס מען האָט אַוועקגעפירט האָבן מיר נאָך אויך נישט געוווסט גענוי. פלוצים האָבן מיר דערהערט געשרייען פון א פרוי, און א נישט נאַטירלעכן משוגענעם געלעכטער און באַלד האָבן מיר דערזען ווי א פּאָליציאַנט פירט צו דער ראַיאָן־פאַרוואָל־טונג די טאַכטער פון רעבל דער משוגענער, לאהקע שאַפּירע. ווי באַוווסט איז די משפּחה פון דעם דין חיים רב הערץ געווען פּסיכיש־קראַנק און די דאָזיקע קרענק האָט זיך איבערגעגעבן בירושה. לאהקע איז די לעצטע יאָרן געווען נאָרמאַל. זי האָט אפילו חתונה געהאַט און געבוירן א קינד, נאָר בשעת דער אקציע, פון שרעק, האָט זי ווידער אמאָל באַקומען אַן אטאַק. זי האָט זיך יערן מאָל אַרויסגעריסן פון דעם פּאָליציאַנטס הענט, וועלכער האָט איר כאַפּנדיק מערדערלעך געשלאָגן. נישט ווייט פון דעם אריינגאַנג אין דער ראַיאָן־פּאַרוואָלטונג איז געשטאַנען א טעלעגראַפּן־סלופּ. לאהקע האָט אים אַרומגעכאַפּט מיט ביידע הענט און אָנגעהויבן אַרום אים טאַנצן. וועמ דער פּאָליציאַנט, וואָס האָט איר געפירט, האָט זיך

צו איר דערנענטערט, האָט זי אָנגעהויבן שרייען: „הייל היטלער! היי
היטלער"! און זיך היסטעריש צעלאַכט. עטלעכע דייטשן זענען זוגעקומע
צו דעם אָרט ווו לאהקע איז געשטאַנען און מיט צעשמייכלטע פנימע
זיך צוגעקוקט צו דער אומגליקלעכער. דערזענדיק די דייטשן האָט זי מי
אַמאָל אויפגעהערט לאַכן און אָנגעהויבן זינגען דעם „אינטערנאַציאָנאַל"
איינער פון די דייטשן האָט ארויסגעאַפּט זיין פיסטאָלעט און מיט צוויי
שאָסן אין לאהקען פאַרענדיקט אירע לידער. ארום צוויי אזייגער איז צ
דער ראיאָן־פאַרוואַלטונג צוגעפאָרן א גאַנצער טראַנספּאָרט פויערישע פור
אָנגעלאָדן מיט פאַרשידנפאַרביקע שטאָפּן, ווי אונז האָט זיך פונווייטנ
אויסגעווייזן. ד דייטשן. וועלכע האָבן דעם טראַנספּאָרט באַגלייט, האָב
באַפעלן, אז עטלעכע יונגע יידן פון אונזער גרופּע זאָלן גיין אויסלאָדעווע
די דאָזיקע וואָגנס. מיין זון איז אויך געווען צווישן זיי. מיין זון האָט מי
פון ווייטנס א ווייז געטון מיין טעכטערלעם גרין פאַלטנדל, וואָס זי האָ
געטראָגן, ווען זי איז אָפּגעפירט געוואָרן צוזאַמען מיט דער מוטער צ
דער פרויען גרופּע. ווען די וואָס האָבן אויסגעלאָדעוועט די וואָגנס, האָב
אונז דערציילט די שרעקלעכע סצענעס, וואָס די פויערים, וואָס האָבן גע
בראַכט דאָס אָנטון, האָבן בייגעווויזינט אויף דעם עקזעקוציע־פלאַץ, אי
דאָס בלוט פאַרגליווערט געוואָרן אין די אָדערן און מיר האָבן ערשט דע
באַגריפן דאָס גאַנצע גרויזאַמקייט פון דעם געשעעניש.

קאַפּיטל 9

ביי די גריבער

(לויט דער דערציילונג פון קאזאקער לייענישי, וועמענס הויז געפינ
זיך נישט ווייט פון די גריבער און וועלכער האָט בייגעווויזינט דעם גאַנ
פאַרלויף פון דעם מערדערישן טאָט). דעם שרעקלעכן דאָנערשטיק, עו
שבועות, 4 אזייגער פאַרטאָג איז צום לייענישטשים ווויזוג צוגעפאָרן דע
נאַטשעלניק פון געסטאַפּא אין באַגלייטונג פון א שטאַרקער אָפּטיילו
דייטשן און אוקראַינער פּאָליציי און באַפעלן דעם לייענישטשי מיט זי
פרוי זיי זאָלן קיילן וואָס מערער געגן און הינער און צוגרייטן א געשמאַ
מיטאָג, ווייל זיינע דייטשן וועלן דאָ היינט א גאַנצן טאָג „ארבעטן

א טייל דייטשן האָט ער צעשטעלט אויף דער וואַך אין דעם וועלדל אַרום די גריבער און די איבעריקען האָבן אויפגעעפנט פלעשער מיט בראַנפן און וויין, וועלכן מען האָט מיט זיך געבראַכט עטלעכע קאַסטנס, און זיך אַוועקגעזעצט אויף דעם גראָז און צוגעטראַטן צום טרינקען און זויפן. 9 אזייגער האָט מען געבראַכט די ערשטע גרופּע יידן. זיי זענען געווען מידע פון דעם 8 קילאָמעטערדיקן גאַנג. אייניקע זענען געווען שטאַרק צעשלאָגן און פאַרבלוטיקט. מען האָט די יידן געצוונגען זיך אויסטון אינגאַנצן נאַקעט, זיי אויסגעשטעלט אין א רייע און באַפעלן צו 6 מאַן אַריינגיין דורך דעם שמאָלן אַריינגאַנג אין אייגער פון די גריבער. אין איין זייט גרוב איז אויף א טיש געשטאַנען פלעשער מיט געטראַנקען, צובייסעכץ און עס איז געלעגן אן אויטאָמאַט. דער דייטש, וואָס איז געזעסן אויף א שטול נעבן טיש, האָט באַפעלן די זעקס יידן זיך אַוועקלייגן אויף דער ערד מיט דעם פנים אַראָפּ. עס האָט זיך דערהערט א סעריע שאָסן, האַרצרייסנדיקע געשרייען און די ערשטע 6 קרבנות זענען אומגעקומען. באַלד האָט מען אַריינגעטריבן אין דער גרוב די אַנדערע 6 יידן. זיי האָבן באַדאַרפט אויסגלייכן די קערפערס פון די ערשטע געהרגעטע, זיך אויף זיי אַרויפלייגן מיט די פנימער אַראָפּ און וואַרטן ביז מען וועט זיי שיסן. דער תליון, וואָס איז געזעסן אין גרוב, האָט פיל געטרונקען און מיט א לוסטיקער מינע, צווישן איין כוסה און דער צווייטער, געטויט צו 6 יידן. אַרום 10 אזייגער האָט מען געבראַכט די ערשטע גרופּע פרויען און קינדער, א טייל איז געגאַנגען צופוס און א טייל זענען געפאָרן אויף פויערישע פורן. מיט בראַטאַלע באַנעמונגען און שלאָגערי האָט מען זיי געצוונגען זיך אויסטון און מיט דער מעטאָדע ווי די מענער, זיי אַריינגעטריבן צו 6 אין א צווייטער גרוב, וווּ עס איז אויך געזעסן א דייטש, וועלכער האָט זיי געטויט. יעדע עטלעכע מינוטן האָט מען צום עקזעקוציע־פלאַץ געבראַכט פרישע טראַנספּאָרטן מענער, פרויען און קינדער. ווי א גיהנום האָט אויסגעזען די לאַנקע נעבן די גריבער. די דייטשן און נאָך מערער די אוקראַיניש פאָליציי האָט זיך לוסטיק געמאַכט איבער די קרבנות און זיי מערדערלעך געשלאָגן. אויף א סך קילאָמעטער אַרום האָט מען געהערט די יאָמערלעכע געשרייען פון די פרויען, דאָס געוויין פון די קינדער און די קרעכצן פון די נישט־דערשאָסענע אין די גריבער יידן. די קליינע קינדער האָבן די מוטערס געטראָגן אונף די הענט, אַריינגייענדיק אין גרוב און זענען צוזאַמען דער־

שאָסן געוואָרן. די מערדערס האָבן די גאַנצע צייט געטרונקען, בכדי זיך אָננעמען מיט קוראַזש און זענען וואָס ווייטער געוואָרן אַלץ ווילדער. אַרום 12 אַזייגער, האָבן זיך שוין געפונען נעבן די גריבער הונדערטער קאָרעצער יידן, וועלכע האָבן געוואָרט אויף זייער רייע צו דערשאָסן ווערן. בכדי די יידן זאָלן זיך נישט לאַנגווייליקן, האָבן די מערדער זיי געצוווּנגען צו סאָרטירן די מלבושים פון די געהרגעטע יידן. זיי האָבן געמוזט זאָרגפעלטיק אויסלייזידיקן די טאַשן און אויסלייגן די מלבושים אין עטלעכע שטויסן. פרויען קלייניער באַזונדער, הויזן באַזונדער, מאַרינאַרקע אויף א צווייטן פּלאַץ און שיך און וועש באַזונדער. פון 2 אַזייגער אָן, זענען שוין קיין פרישע טראַנספּאָרטן נישט צוגעקומען, עס איז בלויז פאָרגעזעצט געוואָרן דאָס פאַרניכטונג פון צונויפגעטריבענע יידן. וואָס ווייטער זענען די געשרייען און געווייגען אַלץ שטילער געוואָרן. די עטלעכע הונדערט, נאָך נישט דערשאָסענע יידן, זענען דערפירט געוואָרן צו אַזא פסיכישן צוטשאַנד, אז זיי האָבן שוין בלויז אומגעדולדיק געוואָרט אויף זייער רייע, און ווען מען האָט באַפעלן, אז עס זאָל אַרייננייַן אין גרוב די ווייטערדיקע 6 יידן, האָבן זיך אַנשטאָט 6 זיך געוואָרפן צום גרוב עטלעכע צענדליק. צום סוף האָט מען שוין בלויז געהערט די אויטאָמאַטן סעריעס און די גסיסה־אויסגעשרייען פון די דערשאָסענע. די רעליגיעזע יידן האָבן געזאָגט תהילים און די פרויען האָבן באַרואיקט די קינדער און שטיל געקרעכצט. דריי אַזייגער איז שוין דער פאַרניכטונג־פּלאַץ געווען לויטן פון יידן און די מערדער האָבן שוין בלויז געלאָדעוועט די מלבושים פון די געהרגעטע און זיך צווישן זיך געאַמפּערט פאַר יערן חפץ, וואָס מען האָט אין די מלבושים געפונען. פונקט 4 אַזייגער איז אַנגעקומען א באַפעל פון נאַטשעלניק פון געסטאַפּא, אז די אַקציע איז צו ענדע. די אוקראַינער האָבן אויף גיך צוגעשאָטן מיט א דינעם שיבט ערד די גריבער און פאַרלאָזט דעם פּלאַץ. איין גרוב איז געווען פאַרפולט ביז דעם ראַנד. אין דעם גרוב איז אומגעקומען 1600 פרויען און קינדער. די צווייטע גרוב איז בלויז ביז דער העלפט פאַרפילט געוואָרן מיט די קערפערס פון די 600 מענער, וועלכע זענען אין די עטלעכע שעה דערמאָרדעט געוואָרן. 2200 קאָרעצער יידן זענען דערהרגעט געוואָרן דעם 21־טן מאי דאַנערשטיק ערב שבועות. 2200 אומשולדיקע מענטשן זענען אומגעקומען בלויז פאַר דעם אייניציקן חטא, ווייל זיי זענען יידן.

קאַפּיטל 10

נאָך דער אַקציע

(אַ פּראַגמענט פון מיין בוך „אויפן וועג צום זיג")

— די אַקציאָן איז צו ענדע ! מאָרגן פרי מוזן אַלע איבערגעבליבענע יידן זיך שטעלן אויף זייערע אַרבעטס־פּלעצער. די יידן וועלכע זענען געווען פּאַרשטעקט, מעגן קומען צוריק אין געטאָ. עס דראָט זיי שוין נישט קיין געפּאָר.

מיט די ווערטער האָט זיך געווענדעט דער נאָטשאַלניק פון געסטאַפּאָ צו די „יידישע פּאָליצייַ־אָרבעטער" און יונגע יידישע פרויען, וועלכע זענען געזעסן אויף דעם פּלאַץ נעבן דער ראָיאָן פּאָרוואַלטונג, ווו עס איז דורכגעפירט געווארן די סעלעקציע פּאַר דער אַקציע. פונקט פיר נאָך מיטאָג, מיט דער דייטשער פינקטלעכקייט, האָט זיך פּאַרענדיקט די שחיטה, וועלכע האָט זיך אָנגעהויבן פיר אַזייגער פּאָרטאָג. צווישן טויזנט צווויי הונדערט יידן זענען פּאַרניכטעט געווארן דעם דאָנערשטיק ערב־שבועות, דעם 21־טן מאי 1942 יאָר, צווישן זיי 1600 פרויען און קינדער. נאָך דער מעלדונג פון נאָטשאַלניק פון געסטאַפּאָ, האָבן מיר נאָך לאַנג זיך ניט געוירט פון די ערטער, ווו מיר וואָלטן נישט פּאַרשטאַנען די ווערטער פון דעם מערדער, אויף וועמענס באַפעל עס איז אין משך פון די צוועלף שעה אַזוי פיל יידישע לעבנס צוגענומען געווארן. אויף קיין אייַן געזיכט האָב איך נישט געזען קיין אויסדרוק פון צופרידנקייט דערמיט, וואָס מ'איז לעבן געבליבן; בלויז אַ פּאָרגליווערטער שרעק איז געווען אין די אויגן פון די פּאָר הונדערט יידן. כ'האָב געקוקט אויף דעם נאָטשאַלניק פון געסטאַפּאָ איז דעם עלעגאַנטן מונדיר, מיט די אויסגעפוצטע הויכע שטיוול, אויף וועלכע ס'זענען געווען סימנים פון פּאַרטריקנט בלוט און האָב געזוכט אויף זיין פּנים אַ סימן פון אויפרעגונג. אין זיין רואיקער שטים, אין וועלכער ס'האָט זיך געפילט די זאכלעכע נאָטע פון אַ געשעפטס־מאַן, איז ניט געווען צו דערקענען, אַז ער האָט אָפּאַרשט בייגעווויינט און דיריגירט מיט אַן אַקציע, וועלכע האָט מיט איין מאָל צוגענומען ביי פּאָטערס זייערע קינדער, ביי קינדער זייערע עלטערן, ביי מענער זייערע פרויען. אויף זיין

אויסגעפֿאַשעטן געזיכט האָב איך געזען בלויז אַ צופֿרידנקייט און עטוואָס מידקייט, ווי נאָך אַ פּאַרענדיקטער, שווערער, אָבער אָנגענעמער אַרבעט.

„איז דאָס אַ מענטש?" — האָב איך זיך פֿאַרגעבן די פֿראַגע — „אויב יאָ, שעם איך זיך פֿאַר דער מענטשהייט און באַדויער, וואָס איך בין נישט געבוירן געוואָרן אין אַנדער חיה".

לאַנגזאַם האָבן מיר זיך אויפֿגעהויבן פֿון אונזערע ערטער. עס האָט זיך געפֿילט אַ שטאַרקער ווייטיק אין די קני פֿון די צען שעה זיצן אין באַוועגונג מיט די פֿיס הינטער זיך.

— קומט יידן אַריין אין רב לייזערלס בית־מדרש, מ'דאַרף שניידן קריעה און זאָגן קדיש, עס איז דאָך ערב שבועות — האָט אייניער פֿאַרגעלייגט. ווי שאָטנס האָבן מיר זיך געלאָזט גיין צום בית־מדרש, וועלכער האָט זיך געפונען אַ הונדערט טריט פֿון דעם ראַיאָן־פֿלאַץ.

עפּעס ווי מיט אַ האַמער אין די שלייפֿן האָט געקלאַפּט דאָס וואָרט „קדיש". שוין זאָגן קדיש נאָך די נאָענטע, נאָך די טייערע, וועלכע זענען ערשט פֿריער מיט עטלעכע שעה געווען צוזאַמען מיט אונז. זאָגן קדיש נאָך די, מיט וועלכע דו האָסט ביז פֿריער מיט עטלעכע שעה געטיילט די לעבן און די פֿרייד; און שוין זענען זיי נישטאָ, און מער וועסטו זיי שוין נישט זען. עס איז אוממעגלעך זיך צוגעווינען צו דעם געדאַנק, דער מוח קען ניט פֿאַרנעמען דאָס גאַנצע גרויזאַמקייט פֿון דעם געשעעניש.

אויף דעם דיל פֿון בית־מדרש, צווישן די צעבראָכענע שטענדערס, איז געלעגן אַ צעוויקלטע ספֿר־תורה, פֿון ארון־קודש מיט די צעפֿאַלטע טיר־לעך האָט אַרויסגעקוקט די צווייטע ספֿר תורה אָן אַ מאַנטלע, דאָס האָבן די אוקראַינער דאָ באַלעבאַטעווע. יידן האָבן זיך אַ וואָרף געטאָן אויפֿהייבן דאָס ספֿר, אים אַוועקגעלייגט אויף דעם טיש און מיט אַ באַזונדער זאָרגפֿעליקייט אים אָנגעהויבן צונויפֿוויקלען; לאַנגזאַם, מיט ערנסטע פּנימער האָבן זיי דאָס געטאָן. די אַלע איבעריקע יידן האָבן נאָכגעפֿאלגט יעדע באַוועגונג מיט אזא פֿאַראינטערעסירונג, ווי זייער איינציקע זאָרג אין דעם מאָמענט איז געווען, אַז עס זאָל חלילה אין ערגעץ ניט זיין פֿאַרקנייטשט קיין שטיקעלע ספֿר.

בשעת שניידן קריעה האָבן זיך געהערט שווערע זיפצן און אַן אייניגע־האַלטענער מאַנספּערשון־געווין, וועלכער ווירקט פיל שווערער ווי דאָס הילכיקע ווייגן פון אַ פרוי. מען איז צוגעטראָטן צום דאַוונען. איך האָב

זיך אַוועקגעזעצט אין אַ ווינקל און אַבסערווירט די עטלעכע מניינים יידן. דאָס האַרץ איז אין מיר פאַרשטיינערט געווען, ווי אַ האַרטע קויל האָט זיך צוגעקוקט צום האַלז און האָט געשטיקט, נאָר קיין טרער איז ניט ארויס פון מיינע אויגן... עס איז ערב שבועות... — האָב איך געטראַכט — עס איז ערב דעם יום־טוב פון מתן־תורה, ערב דעם טאָג, ווען די ווילט האָט צום ערשטן מאָל אין נאָמען פון גאָט דערהערט דעם באַפעל „לא תרצח!" איך האָב געפילט, אַז עס הויבט אָן אין מיר וואַקסן דאָס געפיל פון פאַר־האַסונג און פון שנאה צו דער גאַנצער ווילט, און אַפילו צו דעם קלייניעם חייפעלע יידן, ווילבע זענען אַזוי פאַרטאָן אין דער תפילה און רעאַגירן אויף אַזאַ משונהדיקן אופן אויף דער גרויסער עזלה, וואָס מען איז קענן זיי באַגאַנגען, אויף דן יידן וואָס דענקען, אַז מיט קדיש זאָגן און מיט שניידן קריעה ווילן זיי צופרידן שטעלן די קדושים און ווילן באַריק־זיכטיקן זייער אייגן לעבן־בלייבן.

עפעס האָט אין מיר אָנגעהויבן שטורמען, און אַן אינערלעך קול האָט ווי ארויסגעשריגן פון מיר „לא זה הדרך!" ניט מיט תפילה דאַרפן מיר ענטפערן אויף די טייכן אומשולדיק פאַרגאָסענעם בלוט — נאָר מיט נקמה!"... און ווען מען האָט געענדיקט קדיש זאָגן בין איך צוגעלאָפן צום בעלעמער, אַ האַסטיקן קלאַפ געטאָן אין אים און אויסגעשריגן:

— הערט מיך אויס אומגליקלעכע, צום טויט פאַראורטיילטע יידן! פריער מיט אַ שעה האָב איך קוקנדיק אויף דעם צופרידענעם פנים פון נאַטשאַלניק פון געסטאַפּאָ געטראַכט: „אויב דאָס איז אַ מענטש — שעם אים זיך פאַר דער מענטשהייט" — און איצט, ווען איך קוק אויף אייך, ווי אזוי איר רעאַגירט אויף דער גרויסער עזלה, וואָס די דייטשן און אוקראַינער זענען קענן אייך באַגאַנגען, טראַכט איך: אויב דאָס איז אַ פאָלק, שעם איך זיך פאַר אזא פאָלק. אויב דאָס זענען די אוראייניקלעך פון די יידישע גבורים, פון די מכבים, שעם איך זיך טראָגן דעם נאָמען ייד. ווייסט, אַז מיר זענען אלע פאַראורטיילט צום טויט — ווער פריער ווער שפעטער, נאָר איך ווילל ווי אַ שעפּס ניט גיין צו דער שחיטה"!

„שטילער, אַבילל שטילער" — האָב איך דערהערט דערשראָקענע אויסגעשרייען.

„איך האָב ניט קיין מורא פאַר קיינעם, האָב איך פאַרגעזעצט און עם שרעקט מיר ניט דער טויט, נאָר איידער איך ווילל שטאַרבן מוז איך כאָטש

איין דייטש מיט מיינע הענט דערוואַרגן, איין דייטשע פרוי פֿאר אַן אלמנה מאַכן, און איין דייטשיש קינד פֿאריתומען און דאַן וועל איך שטאַרבן מיט א רואיק געמיט. תמות נפשי עם פלשתים !

קאַפּיטל 11

אין געטאָ

פֿיר אַזייגער נאַכמיטאָג איז צו אונז צוגעקומען דער נאַטשאַלניק פון געסטאַפּאָ און דערקלערט, אז מיר זענען פרייַ און קענען זיך אומקערן אין אונזערע היימען און פון זונטיק אינדערפרי דאַרפן די איבערגעבליבענע יידן זיך איבערציען אין דער געטאָ, וועלכע וועט זיך געפינען אין דער שול־גאַס. די גנויע גרענעצן וועט ער אונז מיטטיילן נאָכן פֿאַרשטעלדיקן זיך מיט דער אוקראַינישער מאַכט. שרעקלעך האָבן אויסגעזען די יידישע הייַיער נאָך דער אָקציע. די טירן און פענצטער צעפֿרעלט, דאָס מעבל צעבראָכן, אלץ וואָס האָט נאָר געהאַט עפעס א ווערט איז צעראַבירט געוואָרן. א גאַנצן טאָג האָבן די פּויערים פון דער נייער שטאָט, פֿאיאַנס און זאַראַוויע אַן אויפהער געטראָגן פון די יידישע הייזער דעם רויב. בכדי קענען מיט איין מאל אַרויסטראָגן וואָס מערער זאָכן, האָבן זיי אַרויסגעלאָזט פון די איבערבעטן די פעדערן און אין די אָנשיטן געפּאַקעוועט דאָס יידישע האָב און גוטס. יידן האָבן נישט געטרויערט נאָך דעם פֿאַרלוירענעם, מיט פיל יאָרן שוויים פֿאַרהאַרעוועטע באַלעבאַטישקייט, וויל יעדער איבערגעבליבענער ייד האָט אין דעם טאָג פֿאַרלאָרן פיל טייערערס, וועלכעס מען קען נישט פֿאַר קיין געלט אומקערן. אין יעדער הויז האָט געפעלט א פּאָטער, א מוטער, א קינד. פיל הייזער זענען געשטאַנען לייַדיק, וויל אלע אייגנטימער זענען אומגעקומען. ווי שאָטנס האָבן זיך עטלעכע יידן אַרומגעדרייט איבער די הייזער און ניט געקענט צו זיך קומען פון דעם שרעקלעכן פֿאַרלוסט. זונטיק האָבן מיר זיך אַריבערגעטראָגן אין געטאָ. די גרענעצן פון געטאָ זענען געווען : פון מזרח די רעכטע זייט פון בערעזדיוואר גאַס, פון מערב די לינקע זייט פון אסטרע גענסל, וווּ שרה דער וואַטנמאַכערנס פֿאַבריק איז געווען: פון צפון — דאָס געסל פון וואלאכס הויז און פון דרום — דאָס הויז פון געווען תלמוד־תורה

און דעם גלחם פאסעסיע. די דאזיקע גרענעצן זענען געווען בלויז אפי־
ציעלע, ווייל דאס ביסל איבערגעבליבענע יידן האבן זיך באגנוגנט מיט די
עטלעכע הייזער לעננאוים דער הויפט שולגאס, פון ביידע זייטן. די יידן
האבן די שרעקלעכע איבערלעבענישן פון דעם דאנערשטיק, ערב שבועות,
פאריניקט און פון די שטיקלעך פון די צעריסענע משפחות געשאפן ווי
איין משפחה. עס האבן זיך געשאפן, ווי מיר האבן דאס אין שפאס אנ־
גערופן: „קאלכאזן" (קאלעקטיווע ווירטשאפטן). אין איין הויז האבן זיך
באזעצט צו עטלעכע „רעשטלעך" פון משפחות : מענער אן פרויען, פרוי־
ען אן מענער, עלטערן אן קינדער און קינדער אן עלטערן. אין אויגנבליק
פון די גרויזאמע איבערלעבענישן איז פארשוווונדן דער באגריף פון אייגנ־
טום און פון קארגשאפט. יעדער האט זיך גערן געטיילט מיט דעם לעצטן
ביסן, איבערהויפט די עטלעכע, על פי נס גערעטעוועטע קינדער, האט
מען טראקטירט ווי אן אלגעמיין אייגנטום. איך מיט מיין זון האבן זיך
באזעצט אין הויז פון וואלף דעם מוליער (וואסערמאן). צוזאמען מיט מיר
האט זיך אהין אויך איבערגעצויגן משה קראסנאסטאווסקי מיט זיין יינגל
(זיין פרוי מיט דריי קינדער זענען אומגעקומען); יצחק פיינער מיט זיין
משפחה, די פרוי קאלאדנע מיט א מיידעלע, איינע חנהקע, א מיידל פון
קילקיעוו און חנה טורקעניטש, די טאכטער פון הערשל דעם מאשיניסט.
די לעצטע האט געפירט אונזער ווירטשאפט. אזוי האט אויסגעזען במעט
יעדער הויז. אין אייניקע „קאלכאזן" האבן געווינט ביז 20 מאן, ווי
למשל אין הויז פון רחל גוראלניק. עטלעכע טעג נאך דער שרעקלעכער
שחיטה האבן זיך אנגעהויבן ארויסווייזן די יידן, וועלכע האבן זיך באוויזן,
אויף פארשידענע אופנים ראטעווען. אייניקע האבן זיך אויסבאהאלטן
אויף דעם בית עולם, צווישן די קברים, אין פארמאסקירטע קעלערס און
בוידעמס, אייניקע אין די קאזעמאטן פון אלטן שלאס. אזוינע יידן איז
געווען ביז 800 נפשות. אזוי ארום האט די צאל יידן אין געטא דערגרייכט
אין די ערשטע טעג פון יוני ביז 1100. די ערשטע טעג האבן די יידן,
אונטער דעם איינדרוק פון דעם שרעקלעכן פארלוסט, געפילט א גלייכגיל־
טיקייט צו אלץ. עם האט זיך גארנישט געגלוסט טון. אייניקע האבן אפילו
געזוכט דאס באראיקונג אין בראנפן, וועלכן מען האט באקומען ביי די
פויערים, אפגעבנדיק זיי דעם לעצטן מלבוש. נאר צו בילעך האט דאס
לעבן אנגעהויבן אננעמען נארמאלע פארמען. א סך האט מיטגעווירקט

דערצו די נויט און אויך די מאכט, וועלכע האָט געצוונגען די יידן זיך צו־שטעלן אויף זייערע אלטע ארבעט־פלעצער, אין קעגנפאל האבן זיי גע־דראָט מיט פרישע גזרות.

דעם 10־טן יוני 1942 האָט מיר צו זיך אויפגעפאדערט דער קרייז־לאנדווירט און באפעלן צונויפשטעלן א בריגאדע מויערער, מיט וועלכע איך וועל בויען אן אקסן־שטאל אין גאלאוניצע. דעם נויטיקן בוי־מאטע־ריאל זאל איך ארויסבאקומען פון יידישע הייזער, וועלכע געפינען זיך אויסער די גרענעצן פון געטא. ער האָט מיר געגעבן דאָרויף א צייגענעש, אז איך האָב רעכט די דאָזיקע הייזער צעוואָרפן און די ציגל און געהילץ קיין גאלאוניצע צושטעלן. עס איז זיך לייכט פאָרצושטעלן, מיט וואסער א פארץ מיר זענען צוגעטראטן צענעמען די יידישע הייזער, וועלכע זענען מיט אזויפיל שווייס און מי אויסגעבויט געוואָרן. נאָר ביי דער געלעגנהייט האָבן מיר פאָרשאפן נישט ווייניק עגמת נפש אויך די אוקראינישע באַ־דיטן, אממערסטן גוים פון דער נייער שטאָט, וועלכע האָבן, באלד נאכדעם וואָס מען האָט די יידן פארשפארט אין געטא, באזעצט די יידישע הייזער און זיך דארט געפילט ווי ביי זיך אין דער היים. איך האָב אין דער ער־שטער רייע אנגעהויבן צענעמען די דאָזיקע הייזער, ווי אויך די הייזער, וועלכע באלעבאטים זענען פולקאם פארניכטעט געוואָרן. וועז איך האָב געענדיקט דאָס צענעמען דאָס הויז פון שיינדל שייעבעם, וואָס איז גע־וען טיילווייז רואינירט פון א באמבע, בין איך באלד צוגעטראטן ברעכן די וואנט פון שרה אוורבוכם מויער, וועלכער גרענעצט זיך מיט שיינדל שייעבעם. די עטלעכע גויאישע משפחות, וועלכע האָבן דארט געווויינט, זע־נען אוועק מיט אן אנקלאגע קעגן מיר צו דער פאָליציי. נאָר די לעצטע איז געווען הילפלאָז קעגן דעם באפעל פון קרייזלאנדווירט און האָבן זיי גע־עצהט זיך וועגדן צו דער דייטשער מאכט. דעם זעלבן טאָג האָט מיר ארויסגערופן צו זיך אין קאנצעלאריע דער קרייז־לאנדווירט. דארטן האָב איך שוין געטראָפן די גוים, וועלכע האָבן געווויינט ביי שרה אוורבוך און אן אוקראינישן פאָליציאנט, אלם עדות.

— פאר וואָס צונעמסטו א הויז, אין וועלכן עס וווינען אוקראינער?

— האָט מיר שטרענג געפרעגט דער קרייזלאנדווירט — איך האָב דיר באפעלן צו נעמען בלויז יידישע הייזער?

— דעם מויער, וואָס איך בין צוגעטראטן צענעמען איז א יידישער

Der Gebietskommissar in Rowno
Kreislandwirt in Korez

Korez, den 10.11.1942

B e s c h e i n i g u n g.

Der Jude Gildemann Mojsiej ist beauftragt alte Gebäude abzubrechen und abfallende Materiale nach Staatsgut Holowniße zu stellen.

Im Auftrage

Kreislandwirt

המשרד הגלילתי ברובנו
מפקח המחוז בקורץ

קורץ, ביום 10.11.1942

א י ש ו ר

היהודי גילדמן מוישיי מורשה לפרק בנינים ישנים ולהעביר את החומר המתפורר לחווה הממשלתית הולובניה.

"חתום"

— האָב איך רואיק געגעטפערט — און די דאָזיקע אוקראַינער זענען אויך־ווויניגער פון דער נייער שטאָט, ווו זיי האָבן אייגענע ווויניגקייטן. איך האָב אויסגעקליבן דעם אָביעקט אויף צענעמען, ווייל ער איז געבויט פון שטאַרקע, גוט־אויסגעברענטע ציגל, וועלכע גיבן זיך אַמבעסטן איין אויף בויען אזא פעסטע געבוידע ווי דער אָקסן־שטאַל, פאַר וועלכע איך בין פאַראַנטוואָרטלעך.

מיין ענטפער האָט באַפרידיקט דעם קרייז־לאַנדווירט און ער האָט אַרויסגעטריבן די גוים פון דער קאַנצעלאַריע און מיר געהייסן פאָרזעצן די אַרבעט. אין א פאָר טעג אַרום איז אויף דעם אָרט, ווו עס איז געשטאַנען שרה אַווערבוכס מויער, שוין געבליבן בלויז די פונדאַמענטן און הויפנס צעברָאכענע ציגל.

דער יידן־רָאט, וועלכן דער אָרטס־קאָמענדאַנט האָט אויפסניי נאָמיניירט, האָט שוין פאַקטיש נישט געהאַט וואָס צו טון. די רעקווויזיציעס האָט מען באַגרענעצט, ווייל נאָך דעם, וואָס דאָס יידישע אייגנטום האָבן די אוקראַינער צעראַבירט, האָט מען שוין נישט געהאַט וואָס צו נעמען. דאָס צושטעלן יידישע אַרבעטער אויף צופעליקע אַרבעטן איז אָפגעשטעלט געוואָרן, ווייל עס איז נישט געווען קיין „פרייע" יידן. אַזוי אַרום האָט זיך דער „יידנראַט" פאַרנומען בלויז מיט דער עווידענציע פון די סטאַביליע אַרבעטס־פלעצער און האָט צוגעגרייט די אַנקעטעס אויף אַרויסגעבן נייע „פערסאָנאַל אויסווייזן". אַזוי איז די ערשטע פאָר חדשים דאָס לעבן אין געטא געווען „רואיק", אויב נישט רעכענען קליינע אינצידענטן, וועלכע זענען פון צייט צו צייט פאַרגעקומען. ווי צום ביישפיל, עס פלעגן זיך אמאָל אַריינרייסן אין גטא א מחנה שכורע דייטשן און פאַדערן גאָלד, אדער דורכפאַרנדיקע דייטשן פלעגן צעשלאָגן יידן, וועלכע האָבן זיך אומגעקערט פון דער אַרבעט.

קאַפּיטל 12

דער „יידישער" שפּיאָן

אין די ערשטע טעג אויגוסט 1942 איז פאַרגעקומען פאַלגנדיקער אויסטערלישער פאַרפאַל, וועלכער האָט פאַרשאַפט די יידן פון קאַרעצער גע־

טאָ פּיל ענמת נפש. אין דער קאָדניערנס מויער, וועלכער האָט לעצטנס געהערט צו ראובן דעם בעקער (קאָגאָן), האָבן די דייטשן איינגעאָרדנט אַ לאָגער פאַר רוסישע קריגס־געפאַנגענע. דער מויער איז געווען אַרומגעריגלט מיט צוויי רייען שטעכעדיקע דראָט און איז געווען בייטאָג און ביינאַכט באַוואַכט דורך דייטשן, אָדער דורך וולאַסאָווצעס. דער אויפזעער פון לאָגער, הגם נישט קיין שעדלעכער דייטש, איז געווען אין גאַנץ פריינטלעכע באַציאונגען מיט משה קראסנאָסטאָווסקי, וועלכער האָט געבאָט ברויט פאַר די געפאַנגענע.

דעם 6־טן אויגוסט אינדערפרי איז געקומען צו משהן דער אויפזעער פון לאָגער אַ שטאַרק אויפגערעגטער און מיטגעטיילט פאָלגנדעם: „היינט ביינאַכט האָט דער וואַך פון מיין לאָגער דערשאָסן אַ ייד, וועלכער האָט זיך דערנענטערט צום לאָגער, וויזט אויס מיט דעם צוועק אומשעדלעך צו מאַכן די וואַך און באַפרייען די געפאַנגענע. ווען זיי האָבן אים באַפעלן בלייבן שטיין, האָט ער אָנגעהויבן אַנטלויפן, די וואַך האָט אים נאָכגעשאָסן און אים געטויט. איצט ליגט ער אויף דעם וועג, אַ 30 מעטער פון לאָגער. דאָס איז זייער אַ נישט אָנגענעמע געשעעניש און קען האָבן שלעכטע פאָלגן. איך, פון מיין זייט, זאָג דיר צו, אַז איך וועל די זאַך נישט צעבלאָזן, אויב עס וועלן זיך נישט אַריינמישן די אוקראַינער. יעדנפאַלס, ראַט איר דיר, אַז מען זאָל אים באַלד אָפראָמען פון וועג, וויל אַז דורכפאָרנדיקע דייטשן וועלן אים זען ליגן, און זיך דערוויסן ביי וואָסערע אומשטענדן מען האָט אים געשאָסן, קען דאָס אַרויסרופן עקסצעסן קעגן די יידן אין געטאָ".

איך מיט משה קראָסנאָסטאָווסקי זענען באַלד אַוועק אויף דעם אָרט פון געשעעניש. נעבן קאָמינערס אָפּטייק איז געלעגן אין אַ קאָלוזשע בלוט אַ שטאַרק אויסגעמאָגערטער מענטש, מיט אַ געל, שפּיציק בעדדל אויף דעם בלאָסן געזיכט. ער איז געווען באַרוועס, אָן אַ היטל און אָנגעטון אין אַ לייוונטענער קורצער העמד איבערגעוואָרפן איבער די הויזן ווי די פּוערים טראָגן. מיר האָבן אים באַטראַכט און פּעסטגעשטעלט, אַז ער איז אַ ייד. מיר האָבן צוגערופן נאָך עטלעכע יידן, אים אַרויפגעלייגט אויף א נאָסילקע און אַוועקגעטראָגן אויפן בית עולם. אויף דעם אָרט, ווו דער געהרגעטער איז געלעגן, זענען געבליבן אַ פּאָר פרויען, אויף אָפּצוואַשן דאָס בלוט פון די שטיינער און פּאַרקערן אַלע שפּורן. מיר האָבן ge־

וווסט, אַז דאָס איז נישט קיין שפּיאָן, ווי דער דייטש האָט
אונזער מיינונג איז דאָס געווען אַ ייד פון אַ נאַענט שטעטל.
זיך אָנגעטון אין פּויערישע מלבושים, בכדי זיך קענען נישׂ
אַריינצובאַקומען קיין קאַרעץ, ווו עס איז נאָך דאָ אַ יידיש
האָט צונויפגערופן אַ מנין יידן אויף דעם בית עולם, באַג
טלית מקבר צו זיין און צוגעטראָטן גראָבן די קרקע. פּלו
דעם בית עולם אָנגעקומען אַ שטאַרקע אָפּטיילונג אוקראַינישׂ
דעם בארימטן מיטקע זאַווערוכא בראש, וועלכער האָט או
אַז ער וויל בייזיין בשעת דער קבורה, בכדי זען צי די יידן
נאָך עפּעס מיט דעם שפּיאָן. בשעת מעשׂה האָבן זיי נאָך
טראַכט דעם געשלעכטס־אָרגאַן ביים געהרגעטן און באַזוכ
שים. אין איינעם פון די הויזן־טאַשן האָבן זיי געפונען ד
קלייטע קלעצלעך אויף וועלכע עס זענען געווען אָנגעשריב
פערן, אַ שטיקל אָפּגענרייזעטן בלייפעדער און אַ ריין שטיק
ווערכע האָט לאַנג באַטראַכט די קלעצלעך, וועלכע האָבן או
קינדער־שפּילצייג און האָט מיט אַן אָנטשלאָסענעם טאָן דער
זענען נישט סתם קלעצלעך, דאָס איז אַ געהיימער שיפער, מ
שפּיאָן פלעגט זיך פּאַרשטענדיקן מיט זיינע מיטהעלפּער,
געווים פּאַראַן צוויישן די יידן אין געטא, און וועלכע האָב
מיטהעלפּן אין דעם באַפרייען דעם לאַנער". מיר האָבן באַלו
אַז דער דאָזיקער געפערלעכער אָנטיסעמיט פלאַנירט אַ שו
וואַקאַציע, וועלכע קען אונז זייער טייער קאָסטן און האָבן
בעטן, ער זאָל דאָס נישט טון. אונזערע ביטעס האָבן נישט
האָבן דעם אומבאַקאַנטן יידן מקבר געווען, אָפּגעזאָגט קדי
שווערן פּאַרגעפיל פּאַרלאָזט דעם בית עולם. אויף דעם צוי
מיר זיך דערוווסט, אַז די פּאָליציי האָט אָט די קלעצלעך,
נעפונען ביים געהרגעטן יידן, אַוועקגעשיקט צום געביטס־
ראָווע און בייליגנדיק אַ באריכט, אין וועלכן זיי האָבן
גאַנצן אינצידענט, געבעטן צושיקן אַ קאָמיסיע אויף אויספ
מיר האָבן זיך פּאַרגעשטעלט וויי אַזוי דער געביטס־קאָמיסי
נעמען די ידיעה וועגן יידישן שפּיאָן און וואָס מיר קענען
דער אויספּאַרשונגס־קאָמיסיע. אַ שרעק האָט אַרומגענומען ד

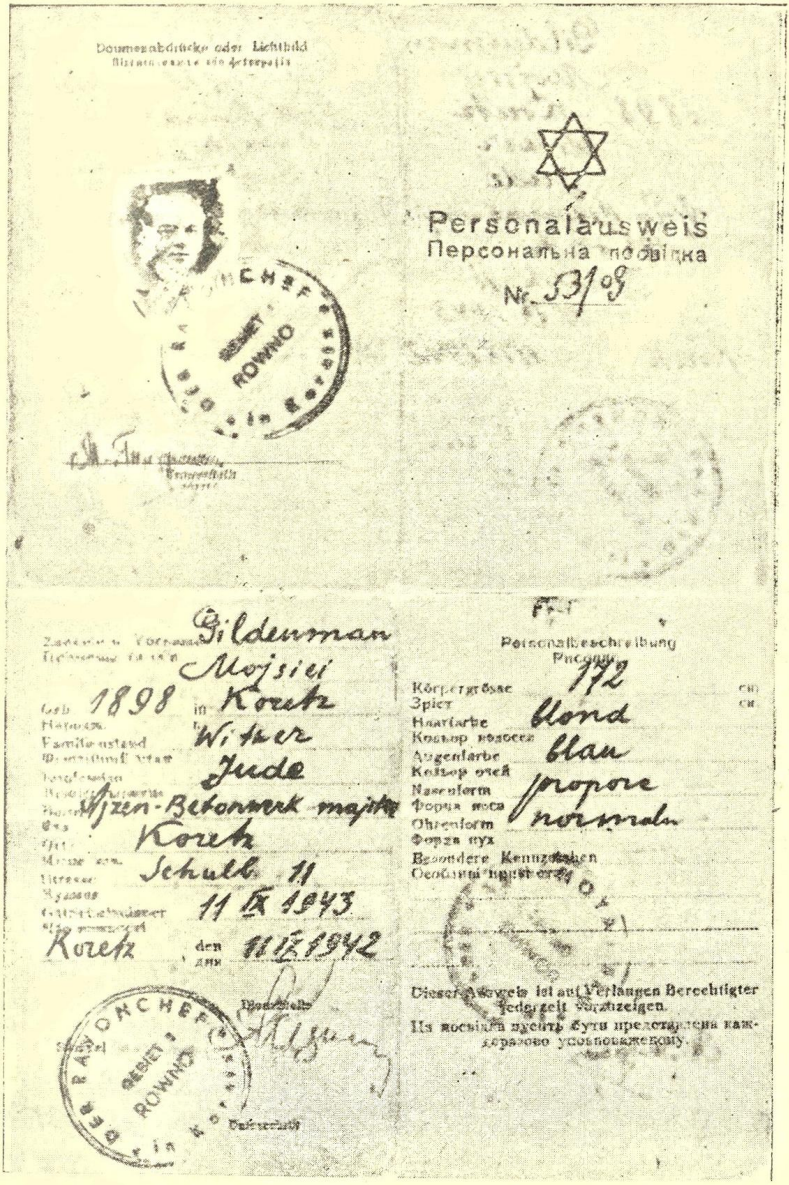
טאָ און יעדע שעה האָבן מיר געווארט אויף א נייע גזירה אין צוזאַמענהאַנג מיט דעם שרעקלעכן בילבול, וואָס די פּאָליציי האָט פּראָוואָצירט.

אויף דעם דריטן טאָג נאָך דעם אויבן באשריבענעם פאַל איז געקומען אין „יידן־ראַט" אן אלטער פויער און האָט דערציילט פאָלגנדעם: ער איז פון דעם דאָרף דערמאנקע, 20 קילאָמעטער פון קאָרעץ און זיין נאָמען איז וואַסיל נאָסיק. פריער מיט א וואָך איז פּאַרשוווונדן געוואָרן פון זיין הויז זיין אייניציקער זון, פון א יאָר 30, וועלכער איז שוין אַריבער 10 יאָר נישט נאָרמאל. דער פויער איז אים אַוועק זוכן, און די שפּורן האָבן אים פּאַרפירט קיין קאָרעץ. דאָ האָט ער זיך דערוווסט, אז די וואָך ביים לאָגער פאַר רוסישע קריגסגעפאַנגענע האָט אים דערשאָסן, און די יידן האָבן אים מקבר געווען אויף דעם יידישן בית עולם, וויל צוליב דעם, וואָס זיין געשלעכטס אָרגאַן זעט אויס ווי געמאָלעט, האָבן זיי אים אַנגענומען פאַר א יידן. איצט בעט ער מען זאָל אים אָפּגעבן זיין זון. די דאָזיקע מיטטיילונג האָט געמאַכט א שטאַרקן אייַנדרוק אויף די יידן פון גענטא און מען האָט באשלאָסן איינלאָדן די פּאָרשטייער פון דער מאַכט, אז זיי זאָלן בייזיין בשעת דער פּראָצעדור. אין דער אָנוועזנהייט פון דעם קאָמענדאַנט פון דער אוקראַינישער פּאָליציי און א פּאָרשטייער פון דער אָרטס־קאָמענדאַנטור, האָט מען אויפגעפּענט דעם קבר. וועו מען האָט אַראָפּגענומען דעם טלית פון געהרגעטן, האָט דער פויער באלד דערקענט זיין זון און מיט טרערן אַרויפגעפאָלן אויף אים און אָנגעהויבן קושן. מען האָט צוזאַמענגעשטעלט א פּראָטאָקאָל, וועלכן אלע אָנוועזנדיקע האָבן אונטערגעשריבן. דער פויער האָט צוגענומען זיין זון און די קאָרעצער יידן האָבן פריי אָפּגעאָטעמט.

קאַפּיטל 13

דער זומער פון 1942 יאָר

ווי יידן אין גענטא האָבן פאָרגעזעצט זייער „נאָרמאל" לעבן. יעדער האָט געאַרבעט אויף זיין שטענדיקן אַרבעטס־פלאַץ. דאָס דערנערונג האָט זיך פאַרבעסערט, וויל זענדיק וואַסאַרא תכלית עס איז געוואָרן פון דעם יידישן האָב און גוטס, האָט מען נישט געקאַרגט און נישט געוואָלט

אַ פּאַספּאָרט, וועלכן די דויטשע מאַכט האָט אַרויסגעגעבן די קאָרעצער יידן עטלעכע וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

א מעלטע-קארטע, וועלכע מען האט אריינגעגעבן בלויז פאר ווידישע בעל-מלאכות.

Bemerkungen (Vermerk)	Примѣчаніе
Diese Meldekarte dient als Ausweis. Sie ist von dem Inhaber stets bei sich zu fuehren. Bei Beginn und Beendigung einer Arbeit ist die Meldekarte dem Betriebsfuehrer zur Eintragung vorzulegen. Der Inhaber der Meldekarte ist gesetzlich verpflichtet, sich nach Beendigung der Arbeit sofort beim Arbeitsamt zu melden. Zuwiderhandlungen werden bestraft.	Ця картка вголошень є одночасно посвідкою. Посідач мусить стало при собі її мати. При початку та закінченні одної праці карта нельдункова мусить бути представлена керманику відприємства для записання в книжку. У випадку вгінчення в новій посідач нельдункової карти в [illegible] до Уряду Праці. Ухилянням повищого карається законом.

Mit Nachstehenden bin ich bekannt.
Вищі окремо доручених зауважень приймав я до відома.

(Unterschrift)

Gebiets-Kommissar
Abteilung Arbeit-Arbeitseinsatz
Hauptstelle Kowel

Arbeitsamt: Урад Праці:

Abteilung: Відділ: Nr. AE. ч. картки праці:

Krankenkasse (Sozialversicherungsanstalt): Суспільна Обезпечальня:

MELDEKARTE
КАРТА ЗГОЛОШЕНЬ

für: для

geb.: уродженій дня

Beruf: Berufsgruppe:
Фах: Група занять:

Wohnhaft: Strasse Nr.
Місце замешкання: Вулиця ч.

Siegel

GEBIET ROWNO

Unterschrift des Amtsleiters
i. A.

Підпис керівника Уряду Праці
і. А.

FACHARBEITER
JUDISCHER

טראכטן אין דער ווייטער פערספעקטיוו. מען האָט אויסגעטוישט ביי פויערים מלבושים אויף מעל און אנדערע פראָדוקטן. פון צייט צו צייט האָט מען אריינגעבאקומען אפילו א שאף אדער א קאלב אין געטאָ, נחום דער שוחט האָט דאָס געקויפט און יידן האָבן געגעסן כשר פלייש. די יידן אין געטאָ האָבן זיך שוין אויף אזויפיל באַרואיקט, אז מען האָט שוין אָנגעהויבן צוגרייטן קאַרטאָפל אויף ווינטער און האָלץ צו הייצן. עס איז אפילו פאָרגעקומען א חתונה אין געטאָ : קוניצע דער בלעכער, וועלכער האָט פאַרלוירן זיין פרוי און קינדער בשעת דער „אקציע", האָט חתונה געהאַט פאַר אן עלטערער אייגזאַמער פרוי. אויף דעם באַרוּאיקונג האָט געווירקט אין דער ערשטער רייע דאָס פאַרשפרעכן פון די דייטשן, אז די ביסל איבערגעבליבענע יידן, וועלכע זענען נוצלעך פאַר דעם שטאַט, וועט מען שוין נישט פארניכטן. און צווייטנס האָט מען אָנגעהויבן ארויסגעבן נייע פאַספּאָרטן פאַר אלע יידן, אָנהויבנדיק פון 14 יאָר. די דאָזיקע דאָקומענטן זענען געווען געדרוקט אויף גרויען פאַפּיר מיט א מגן דוד אויף דעם ערשטן וועגטל און פארזען מיט א פאָטאָגראַפיע. די האָנטווערקער האָבן אויסער דעם באַקומען־ארבעטס־קארטן, וועלכע זענען געווען געדרוקט אויף דעם זעלבן פאַפּיר און אויף דער אויבערשטער זייט איז געווען מיט גראָבן שריפט אָנגעשריבן : „יידישע פאַך־ארבעטער". א באַזונדער גוטע ווירקונג אויף די יידן אין געטאָ האָט געהאַט דער פאַרלויף פון ארויסגעבן די דאָזיקע דאָקומענטן. די מאַכט האָט געפאָדערט דערביי אויספילן א גרויסן פראָגע־בויגן אין וועלכן מען האָט באַדארפט ענטפערן אויף צענדליקער פראָגעם, ווי, למשל : ווי אזוי איז די מיידלשע פאַמיליע פון דער מוטער, ווו האָט מען געווויינט פאַר דער מלחמה, וואסאַרא בילדונג מען האָט, וועלכע שפּראַכן מען באַזיצט, צי האָט מען קרובים אין אויסלאַנד א. אז. וו. דאָס דאָזיקע געוויקייט און פינקטלעכקייט ביים ארויסגעבן די נייע פאַספּאָרטן האָט געמאַכט דעם איינדרוק, אז די ביסל איבערגעבליבענע יידן וועלן טראַקטירט אלס סטאַבילע בירגער פון דער אָקופירטער טעריטאָריע און עס דרויט זיי שוין נישט די געפאַר פון פארניכטונג. די גרעסטע טייל יידן האָבן אזוי געטראַכט. עס האָט אפילו נישט געהאָלפן די דערציילונג פון הערצל יוכט, וועלכער האָט זיך געראַטעוועט פון ראַוונער געטאָ בשעת

דער לִיקווידאַציע, און וועלכער האָט איבערגענעבן, אז אין ראָוונע האָבן די דייטשן אַ חודש פאַר דער פולקאָמער לִיקווידאַציע אויך אָנגעהויבן אַרויסגעבן נייע פאַספּאָרטן.

בלויז אַ קלייַנע גרופּע יידן, וועלכע איך האָב אַרום זיך קאָנצענטרירט, האָבן זיך נישט געלאָזט איינשלעפערן דורך דעם דייטש און האָבן נישט געגלויבט, אז מען וועט אונז לאַזן לעבן. באַלד נאָך דער ערשטער שחיטה, האָבן מיר זיך אָרגאַניזירט און באַשלאָסן אַוועק אין די וועלדער צו די פּאַרטיזאַנער. אז אונזער לעבן איז הפקר, האָב איך געזען בשעת דער דייטש האָט געהרגעט דעם קילִיקיעווער יידן. אַ צווייטער פאַל, וועלכן איך וועל באַשרייבן, האָט דאָס באַשטעטיקט. דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1942. איך האָב זיך אומגעקערט מיט אַ גרופּע יידן פון דעם דאָרף סאַכאַוואָליע קיין קאָרעץ. מיר האָבן דאָרט געאַרבעט ביים בויען אַ באַן־לִיניע פון סאַכאַוואָליע קיין פישטשאַוו אויף אַרויספירן האָלץ פאַר דער קאָרעצער צוקער־פאַבריק. וועו מיר זענען געווען נישט ווייט פון דעם זשערעבילאָווקער בריקל האָבן מיר פון ווייטנס דערהערט הארצרייסנדיקע געשרייען פון אַ פרוי, און וועו מיר זענען צוגעקומען נענטער האָבן מיר דערזען אַ שוידערלעכן בילד. די צוויי דייטשן, וואָס באַוואַכן די בריק, האָבן הילכיק געלאַכט. איינער האָט געהאַלטן אויף דעם שפּיז פון זיין ביקס אַ פאַרבלוטיקט קינד פון אַ 8—7 חדשים און האָט דאָס געוואָרפן צום צווייטן. דער האָט דאָס געכאַפּט אויף זיין באַגנעט. און דאָס צוריקגעוואָרפן דעם ערשטן. אַ פרוי מיט צעלאָזטע האָר איז מיט אַ יאָמערלעך געוויין געלאָפן פון איינעם צום צווייטן, געבעטן די גזלנים, געקושט זייערע קלייַדער ביז זי איז אין אָנמאַכט אַ פאַל געטון אין מיטן וועג אַ פּאַרחלשטע. דאַן האָט איינער פון די מערדער איר אַריינגערוקט זיין באַגנעט צווישן די אקסל, אים רואיק אַרויסגעצויגן און אָפּגעווישט דאָס בלוט מיט דעם קלייד פון דער אומגליקלעכער. אין דעם מאָמענט איז דורכגעפאָרן אַ פויער, האָבן זיי אים אָפּגעשטעלט און באַפוילן „צונעמען דאָס שמוץ פון דער שטראָסע". די פרוי מיט דעם קינד האָט דער פויער געבראַכט קיין קאָרעץ, וווּ אייניקע האָבן אין איר דערקענט אַ יידישע פרוי פון שטעטל יאַרון, נעבן זוויל. דער דאָזיקער פאַל האָט נאָך אמאָל באַשטעטיקט, אז מיר זענען אינגאַנצן שוצלאָז

און אז אונזער לעבן איז נישט נאר אפהענגיק פון א באפעל פון דער העכערער מאכט, נאר אפילו פון א „וויץ" פון א דורכגיינדיקן דייטש אדער פאליציאנט. דאן איז שוין ביי מיר רייף געווען דער געדאנק וועגן אוועקגיין פון דער געטא אין די וועלדער, וועלכן איך האב זיך געקליבן פארווירקלעכן אין זומער. נאך דער ערשטער „אקציע", וועו איך האב געזען ווי עס איז אין איין טאג, אויף אזא אכזריותדיקן אופן פארניכטעט געווארן 2200 יידן, צווישן זיי מיין פרוי מיט דעם 13 יאריק טעכטערל, בין איך דורכגעדרונגען געווארן מיט דעם ווילן נקמה צו נעמען. איך בין שוין געווען זיכער, אז פריער אדער שפעטער וועט מען מיך אויך הרגענען, נאר מיין אייניציקער פארלאנג איז געווען, פאר דעם טויט כאטש איין דייטש מיט מיינע הענט דערהרגענען, כאטש איין טויט כאטש איין דייטש מיט מיינע הענט דערהרגענען. איך האב אנגעהויבן רופן די יידן צום קאמף, צום ווידערשטאנד. איך האב דאן פארפאסט א ליד, וועלכעס איז אגב געווארן שטארק פאפולער אין קארעצער און אנדערע געטאס, מיט פאלגנדיקן אינהאלט:

טעג פון יסורים, פון ליידן, ציען זיך לאנגזאם אוועק,
און זיי פארבייטן
ווי שאטנס פון ווייטן
נעכט פון דערוואַרטונג, פון שרעק.
און דאס הארץ, פול מיט שמערץ,
געפינט נישט אין ערגעץ קיין רו.
דאך גלוסט זיך שטארק לעבן,
און טאקע דערלעבן
פון נקמה די גליקלעכע שעה.
עס איז נישט געלעבט, נישט געשטארבן, שטענדיק אין פחד און נויט
צי איז דען נישט שענער
שטארבן ווי מענער
אין קאמף מיט א העלדישן טויט.
יונג און אלט, קומט אין וואלד!
רייסט זיך פון געטא ארויס!
צען וועלן פאלן,

צען וועלן בלייבן.

צום קאמף אלע יידן, פארוים ! ! !

נישט אלע יידן האבן זיך אפגערופן אויפן רוף צו גיין אין וואלד צו די פארטיזאנער, צו נישט לאזן זיך שעכטן ווי די שאף, צו נעמען זיך צום געווער. איך וועל דא איבערגעבן אייניקע געשפרעכן מיט יידן פון געטא, פון וועלכע מען קען זען די שטימונגען און וועלכע וועלן געבן אן ענטפער אויף דער פראגע, וועלכע מען פארגיט מיר: „פארוואס האבן אזוי ווייניק יידן אויסגעקלויבן דעם וועג פון קאמף?"

ווען איך האב זיך געווענדעט צו יוזיק מיכעלסאן — דער זון פון מאיר מיכעלסאן, דעם אייגנטימער פון דער דרוקערייי, אז ער זאל מיט מיר מיטגיין אין וואלד, האט ער מיר געענטפערט :

— מיר האט געזאגט דער לייטער פון דער דרוקערייי, וועלכער איז זייער אן אנשטענדיקער דייטש, אז אין היטלערס פראגראם איז נישטא אזא געזעץ וועגן פארניכטן אלע יידן. עס ווערן בלויז פארניכטעט די נישט נוצלעכע יידן. אבער אזוינע, צום ביישפיל, ווי דו, וועלכער ארבעטסט אלס אינזשיניער, אדער איך אלס זעצער, וועט ער נישט אומברענגען. און עס איז דאך פארשטענדלעך, אז ער האט נישט קיין אוקראינער אויף אונז פארבייטן. און ווען ער פארניכטעט אונז, וואלט ער אונזערע פלעצער געמוזט באזעצן דורך דייטשן, וועלכע ער דארף בעסער אויף דעם פראנט און אזא נאר איז נישט היטלער, ער זאל דאס טון. און צווייטנס האב איך נישט קיין מוט, איצט אויף ווינטער אוועקגיין אין וואלד.

ווי עס האט מיר דערציילט אן אוקראינער, וועלכער האט מיט יוזיקן צוזאמען געארבעט אין דרוקערייי, איז ווען די געסטאפא האט אין טאג פון ליקווידאציע ארומגערינגלט דעם בנין פון דרוקערייי, האט זיך יוזעק צוזאמען מיט דוד גילמאן (דער זון פון שלמה קיוועם) זיך אויפגעהאנגען. אויף דערויף האט ער געהאט מוט.

ראש־השנה 1942 בשעתן דאוונען, האב איך געזאגט צו יוקלען, דעם זון פון נאטע מארקום, אז נאך יום־טובים גיי איך אוועק אין וואלד צו די פארטיזאנער און אויב ער ווילל קען ער מיט מיר מיטגיין. יוקל האט זיך צעלאכט און געענטפערט :

— איך האָב דיך, משה, געהאַלטן פֿאַר אַ קליגערן ווי דו ווייזט זיך אַרויס. וואָסאַרַ זינען האָט איצט אַוועקגיין אינוואַלד, וועז דער דייטש איז שוין אין מאָסקווע און וועט פֿאַרנעמען די גאַנצע וועלט. מיר וועלן זיך נאָר גוט אויסמאַטערן און דערנאָך ערשט אומקומען. די לאַנג אין געטאָ האָט זיך פיל פֿאַרבעסערט, עס לאָזט זיך אויסטוישן ביים פּויער אַ חפּץ פֿאַר אַ ביסל ווייסע מעל און אפֿילו פיש אויף שבת האָב איך אויך אַמאָל. און אויב עס וועט אַזוי גיין, וועט ביי מיר קלעקן זאָכן אויף טוישן נאָך אויף 5 יאָר.

זיינע 5 יאָר האָבן זיך געענדיקט וויניקער ווי אין 2 וואָכן אַרום.

וועז איך האָב יוליק מאַליאר געזאָגט, אַז מיין זון וועט אין די נאָענטסטע טעג פֿאַרלאָזן די געטאָ און איך מוז נאָך זיין אַ פּאָר וואָכן, וויל איך פּיר אונטערהאַנדלונגען מיט אַ פּאָליאַק וועגן געווער און דאַן וועל איך אויך אַוועקגיין צו די פּאַרטיזאַנער, איז ער דערציטערט געוואָרן פון אויפרעגונג :

— דו וועסט אונז אומגליקלעך מאַכן — האָט ער אויסגעשריגן — אַז מען וועט זיך דערוויסן, אַז איר זענט אַוועק צו די פּאַרטיזאַנער, קען מען חלילה אַלע יידן אין געטאָ דערפֿאַר אויסהרגענען. דו זאָלסט דאָס נישט וואָגן צו טון !

משה קראסנאָסטאָווסקי, מיט וועלכן איך האָב געווינט צוזאַמען, האָט זיך קאָטעגאָריש אַנטזאָגט מיט מיר מיטגיין אין די וועלדער. ער האָט געטענהט, אַז נאָכדעם וואָס ער האָט פֿאַרלאָרן די פרוי מיט דריי קינדער האָט שוין דאָס לעבן ביי אים נישט קיין ווערט, און ער וועט בלייבן אין געטאָ און ווארטן אויף דעם סוף. עס האָבן נישט געהאָלפן מיינע ארגומענטן וועגן נקמה, וועגן דעם, אַז עס מוזן זיך ראַטעוונען עטלעכע יידן, בכדי זיי זאָלן קענען עדות זאָגן וועגן אונזער חורבן, וויסנדיק וועגן זיינע באַציאונגען מיט דעם נאַטשאַלניק פון פּאָליציי מיטקע זאַווערוכע, האָב איך אַ זאָג געטון משהן :

— דו שטעלסט זיך פּאָר, וועלכן פֿאַרגעניגן דו וועסט פֿאַרשאַפן מיטקען, אַז ער וועט דיר פּירן צום גרוב אויף שיסן?

— זיי רואיק — האָט מיר קראָסנאָסטאָווסקי דערויף געענטפֿערט — נישט נאָר דעם פֿאַרגעניגן וועל איך אים נישט פֿאַרשאַפן, נאָר אפֿילו

קיין איין פאדעם פון מיינע און דיינע זאכן, וואם זענען אין הויז, וועלן אין זיינע הענט נישט ארויספאלן.

— וואם דענקסטו טון — האב איך אים מיט פארוווונדערונג געפרעגט.

— איך האב צוגעגרייט עטלעכע פלעשער מיט בענזין און אין דער לעצטער מינוט וועל איך פאריגלען די טיר, אנצינדן דעם בענזין און פארברענט ווערן צוזאמען מיט דעם הויז.

— דערצו דארף מען האבן פיל מוט און שטארקן ווילן — האב איך געזאגט — דאם איז א העלדנטאט. אבער זאג מיר, וואם וועט דאם געבן דעם יידישן פאלק. איך בין מיט דיר נישט מסכים. אויף אזא אופן אומקומען על קידוש השם וויל איך נישט. איך וויל נאכפאלגן אונזערע גרויסע יידישע העלדן — דעם אלטן מתתיהו און יהודה המכבי, איך וויל אומקומען טאקע מיט „שמע ישראל" אויף די ליפן, אבער מיט געווער אין דער האנט.

די עטלעכע ביישפילן, וואם איך האב געגעבן, שפיגלען אפ די שטימונגען פון דער גרעסטער טייל איינוווינער פון געטא און דאם איז געווען די סיבה, וואם אזוי וויניק יידן האבן זיך געראטעוועט אין די וועלדער, אין די רייען פון פארטיזאנער, ווו מען האט געהאט דאם מעגלעכקייט נקמה נעמען און אויב שטארבן איז מיט א העלדישן טויט.

קאפיטל 14

די לעצטע טעג

ראש השנה 1942 האבן די יידן געדאוונט אין דער געווען זענער שול-טער-שול. דאם איז געווען די אייניציקע גאנץ געבליבענע שול, ווען עס איז צוליב איר קלייניעם פארמאט נישט פארוואנדלט געווארן דורך די דייטשן אין א תבואה-לאגער. די יידן, ווען האבן געמוזט זיך צושטעלן צו דער ארבעט אין דער נארמאלער צייט, האבן געדאוונט פארטאג, און די, וואם זענען געווען פריי, האבן געדאוונט שפעטער. איך וועל קיינמאל נישט פארגעסן די דאזיקע צוויי טעג ראש השנה. די גאנצע תפילה איז באגלייט געווען מיט געווויינען פון די פארזאמלטע פרויען

און מענער. אַלע יידן פון געטאָ זענען געווען אין שול, אפילו די ווייניק גלויביקע האָבן געדאַווענט מיט גרויס כוונה, אַלע האָבן געפילט, אַז די איינציקע הילף, וואָס זיי קענען איצט דערוואַרטן, איז נאָר פון גאָט. די פיינלעכסטע מאָמענטן זענען געווען בשעת קדיש זאָגן, וען אַלע פאַר־זאַמלטע האָבן אין איין קול געזאָגט, וויל קיין אייגער איז נישט געווען וואר עם זאָל נישט האָבן נאָך וועמען צו זאָגן קדיש. אויף דעם צווייטן טאָג נאָך ראש השנה האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז די דייטשן קלייבן זיך ליקווידירן דאָס בית־יידן, וואָס געפינט זיך אין די געטאָס אויף וואָלין. א שטאַרקע שרעק האָט אַרומגעכאַפּט די יידן פון געטאָ פון דער דאָזיקער ידיעה. עס האָבן נישט געהאַלפן די טרייסט־ווערטער פון די דייטשע און אוקראַינישע אַרבעטס־געבער. צו פריש איז נאָך געווען אין זכרון דער שרעקלעכער ערב שבועות, אויף זיך לאָזן איצט פאַרבלענדן דורך פאַלשע צוזאָגן. וען די דאָזיקע קלאַנגען האָבן זיך פאַר־שפּרייט צווישן די פויערים, האָבן זיי אָנגעהויבן אַרייַנקומען אין געטאָ און פאַרלייגן זייערע באַקאַנטע יידן, אַז זיי וועלן זיי אויסבאַהאַלטן ביי זיך ביז די געפאַר וועט פאָריבער. פיל לייכט־גלויביקע יידן האָבן זיך געלאָזט איינרעדן דורך די כיטרע אוקראַינער און זיי דערווייל אָפּגע־געבן זייער לעצט פאַרמעגן און אָפּגערעדט וועגן דער צייט, וען זיי וועלן קענען אויך אַליין צו זיי קומן. ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויס־געוויזן, האָבן די דאָזיקע בעלי־טובהניקעס, נאָכדעם וואָס זיי האָבן צוגע־רעבירט דאָס פאַרמעגן, די יידן אפילו אויף זייער שוועל נישט אַרויפ־גלאָזט. די בהלה איז געוואָרן מיט יעדן טאָג אַלץ גרעסער. וען מען האָט געפרעגט די באַקאַנטע אוקראַינער, וועלכע זענען געווען ביי דער מאַכט, צי עס זענען ריכטיק די קלאַנגען וועגן ליקווידירן די געטאָ, האָבן זיי געקנייטשט מיט די אַקסלען און געענטפערט :

— די דייטשע פאַרטרויען דען אונז זייערע פלענער ? ראַטעווט זיך, וועט עס האָט דאָס מעגלעכקייט.

איך מיט מיין זון מיט נאָך 16 יידן האָבן באַשלאָסן פאַרלאָזן די גע־טאָ אין די נאַענטסטע טעג, דער אָפּהאַלט איז געווען אין געווען, וועלכע עס האָט געדאַרפט ברענגען א פּאָליאַק פון דאָרף דערמאנקע. מיטוואָך דעם 23־טן סעפּטעמבער אינדערפרי, האָבן מיר מיטגעטיילט די צוויי יינגלעך, וועלכע האָבן, לויט מיין אויפּטראָג, געהאַלטן אונטער דער אָב־

סערוואציע דעם מויער פון איצע ווייטמאן, ווו עס האָט זיך געפונען די פּאָליציי, אז עס זענען אָנגעקומען עטלעכע לאָסט־אויטאָס מיט פּרעמיר־דע פּאָליציאַנטן. אין א פּאָר שעה אַרום האָבן זיי מיר ווידער מיטגע־טיילט, אז 4 גרויסע אָפּטיילונגען פּאָליציי זענען אַרויסגעגאַנגען שטאַרק באַוואָפנטע פון ווייטמאַנס מויער און אַוועקגעגאַנגען אין 4 באַזונדערע ריכטונגען. איך האָב פּאַרשטאַנען, אז די דאָזיקע פּאָליציאַנטן זענען אַוועקגעשטעלט געווארן בכדי פּאַרשטאַרקן דאָס באַוואַכן פון געטא און די אַרויסגענג פון שטאָט. מער ווארטן האָבן מיר שוין נישט געקענט און נאָך א קורצער באַראַטונג האָבן מיר באַשלאָסן פּאַרלאָזן זאפּארט די געטא. צו דריי, צו פיר מאַן האָבן מיר אין פּאַרשידענע פונקטן זיך אַרויסגעבאַקומען פון געטא און אָפּגעריבן זיך טרעפן ביים אַרויסגאַנג פון שטאָט אין הויז פון וואסיל קאוואליען, וועלכער האָט זיך אַרויס־געווויזן פאַר א גרויסן יידן־פרייַנט (דער אַרויסגאַנג פון געטא און דאָס הרגענען אַן אוקראַיניש פּאָליציאַנט ווערט ענדוי באַשריבן אין מיין בוך „אויפן וועג צום זיג"). איך בין אַרויסגעגאַנגען מיט מיין זון און מיט מיין פּלימעניק סיאָמקא גייפמאַן דורך אסטרער גאס. אונזער פּלאַן איז געווען זיך אַרייַנבאַקומען אין שלאָס־פּאַרק און אַנטקעגן דעם קאָסציאָל איבערגיין דעם טייך און דורך די פּויערישע גערטנער זיך דערלאַנגען צום אַרויסגאַנג פון שטאָט. איך האָב געהאט א פּיסטאָלעט מיט 5 קוילן צו אים. דאָס איז געווען דאָס איינציקע געווער, וואָס איז אונז געלונגען צו באַקומען. מיר האָבן באַשלאָסן, אז אויב מיר וועלן אָנטרעפן זאויף פּאָליציי אָדער דייטשן, זאָלן מיר זיך לעבעדיקערהייט אין די הענט ניט געבן. אין ערגסטן פאל בין איך געווען אַנטשלאָסן צו שיסן מיין זון מיט סיאָמקען און מיט דער לעצטער קויל זיך, וויל מיר האָבן געווסט, אז אויב מען וועט אונז פאַרכאַפן לעבעדיקע, קען אונז דערווארטן א פיל שווערער טויט. אַרום 5 אַזייגער זענען מיר געווען ביי קאוואליעצן אין הויז, ווו מיר האָבן שוין געטראָפן אביגדור זאיקע, לאזיק גערש־פעלד, הערשל באַפּקעם און דבורה מיט פייגע קאַפּטאַן (טעכטער פון בערקע דעם טרעגער). ביז אַוונט זענען אָנגעקומען משה מילרוד, מאָטל באַזשיק, שטערנשיש (מאָליע פון די זעק אן איידעם). ווען עס איז גע־ווארן פינצטער האָבן מיר פּאַרלאָזט קאוואליעצם הויז און דורך די גאַלאַוויצער פעלדער אַוועק אין דער ריכטונג קיין וואָדניק. די גאַנצע

נאכט זענען מיר געגאנגען און פארטאג זענען מיר שוין געווען אויף יענער זייט טייך סלוטש אין די געדיכטע וועלדער נעבן דאָרף מישקאוו.

קאפיטל 15

די ליקווידאציע פון געטא

פרייטיק, י"ג תשרי, שנת תש"ג, ערב סוכות, האָט דער דאָקטאָר יעקב וואלאך, וועלכער האָט באדינט דעם לאגער פון רוסישע קריגס־געפאנגענע, געקומען ווי יעדן טאג אינדערפרי אין לאגער אויף א באזוך. צו זיין גרויס פארוונדערונג האָט ער אין לאגער נישט געטראָפן די גע־פאנגענע, בלויז עטלעכע קראנקע האָבן זיך ארומגעדרייט און די אויפ־זערער, וועלכע האָבן אים זייער נישט פריינטלעך אויפגענומען, און גע־געבן אנצוהערן, אז ער זאל פארלאזן דעם לאגער. די דאזיקע קאלטע אויפנאמע האָט אים באאומרואיקט און ארויסגייענדיק האָט ער א פרעג געטון איינעם פון די קראנקע געפאנגענע, וועלכן דער דאָקטאָר וואלאך האָט דאָס לעבן גערעטעוועט, ווו זענען די איבעריקע ? דער קראנקער האָט אים בסוד מיטגעטיילט, אז דער גאנצער לאגער איז אוועקגענאגען גראָבן גריבער פאר די יידן, וועלכע מען וועט היינט אויסענדיקן. ד"ר וואלאך איז באלד אוועק אין יודן־ראט און איבערגעגעבן די דאזיקע שרעקלעכע ידיעה. אין עטלעכע מינוטן האָבן שוין אלע יידן אין געטא וועגן דעם געווסט און עס איז געווארן א שטארקע בהלה. אייניקע יידן זענען באגאנגען זעלבסטמארד. א גרופע דרייסטערע האָבן באשלאָסן זיך ארויסריסן פון געטא, נאָר עס איז שוין געווען צו שפעט. ווי מיט אן אייזערנעם רינג איז שוין געווען באזעצט, דורך אוקראינישער פאָליציי און געסטאפאָ־לייט, אלע גאסן, וואָס גרענעצן זיך מיט דער געטא און באלד האָבן זיך ארויסגעריסן אין געטא א מחנה געסטאפאָווצעס און אלע יונגע פרויען צונויפגעטריבן צום הויז פון משה מלכה מענים. דארט האָט מען זיי ארויסגעשליידערט אין קעלער, וואָס איז געווען אונטער דעם הויז, אין וועלכן די מערדער האָבן פריער אָנגעווארפן פיל פערערן פון יידיש בעטגעוואנט, אונטערגעצונדן די פערערן און דעם קעלער פאר־

שלאָסן. עד לב השמים האָבן דערגרייכט די געשרייען פון די לעבעדיקערהייט געבראַכטע יידישע פרויען. א צווייטע גרופּע תלונים האָבן, שלאָגנדיק מערדערלעך די מענער, זיי געטריבן צום שאָסיי. באַלד נאָכדעם ווי עס האָט זיך אָנגעהויבן די „אקציע", האָט אָנגעפאַנגען ברענען דאָס הויז פון וואָלף וואַסערמאַן. דאָס האָט משה קראַסנאַסטאַווסקי אויסגעפירט זיין צוזאָג. פאַרריגלענדיק די טירן, האָט ער אויסגעגאָסן בענזין און אים אונטערגעצונדן. דאָס פייער האָט שנעל אַרומגעכאַפּט דאָס גאַנצע הויז און אַרויסרייסנדיק זיך דורך די פענצטער זיך אַריבערגעוואָרפן אויף די שכנישע געביידעס. באַלד האָט אָנגעהויבן ברענען דאָס הויז פון ליאָווע דעם שניידער (גייפמאַן) און עס איז געשאַפן געוואָרן ווי א וואַנט פון פייער, וואָס האָט אָפּגעטיילט איין טייל שול גאָס פון דער צווייטער. דאָס פייער האָט זיך שנעל פאַרשפּרייט און אין א האַלבע שעה אַרום איז שוין די גאַנצע געטא געשטאַנען אין פלאַמען. די מערדערס זענען געווען געצוווּנגען זיך אַרויסציען פון געטא. זיי האָבן זיך אַוועקגעשטעלט פון ווייטנס פון די ברענענדיקע הייזער און געכאַפּט די יידן, וועלכע האָבן אין גרויס שרעק זיך געוואָלט ראַטעווען פון פייער. א סך יידן, דערזעענדיק די מערדערלעכע פּנימער פון די דייטשן און אוקראַינער מיט די אָנגעשטעלטע אויף זיי ביקסן, האָבן זיך געוואָרפן צוריק, אויסקלייבנדיק בעסער דעם טויט אין די פלאַמען פון ברענענדיקער געבּאַ, אַיידער פון די הענט פון דייטשע און אוקראַינישע מערדער. לויט דאָס עדות זאָגן פון אוקראַינער און פּאָליאַקן, וועלכע זענען בייגעווען בשעת דער ליקווידאַציע, איז דעם טאָג געלונגען די מערדערס אויסצוכאַפּן זייער א קליינע צאָל יידן, וועלכע זיי האָבן אַוועקגעפירט צו די גריבער, וווּ עס איז פאַרגעקומען די ערשטע שחיטה, און דאָרט זיי דערשאָסן. פיל יידן זענען דעם טאָג פאַרברענט געוואָרן אין א גרויסע צאָל איז געלונגען צו אַנטלויפן און זיך באַהאַלטן אין די קעלערס פון שלאָס און אויף דעם בית עולם. אויף דעם צווייטן טאָג איז אויף דעם אָרט פון דער געוועזענער געטא געלעגן הויפנס ציגל און זיך טליענדיקע געהילצער. די גוים פון דער נייער שטאָט און זאַראָוויע האָבן זיך צו געקוקט צו דער שרפה פון געטא און באַדויערט. וואָס דאָס יידישע פאַרמעגן גייט אוועק מיט דעם פייער, אַנשטאָט אַרייגפאַלן אין זייערע הענט. זיי האָבן אָבער נישט רעזיגנירט פון גענאָנק זיך באַרייכערן

אויף דעם חשבון פון די אומגליקלעכע יידן און נאך לאנגע חדשים נאך דער ליקווידאציע, האט מען געקענט זען ווי די גוים גראבן צווישן די חורבות פון געטא און ברעכן די איבערגעבליבענע ווענט, זוכנדיק יידישע אוצרות. די פולקאמע ליקווידאציע פון קארעצער יידנטום האט נאך געדויערט, נאך דער „אקציע", עטלעכע וואכן. יעדן טאג האט מען געבראכט אין דער פאליציי איינציקע יידן, וועלכע די פאליציי האט, מיט דער הילף פון דער ארטיקער באפעלקערונג, אויסגעפונען. אייניקע אוקראינער האבן אליין געבראכט די יידן, וועלכע זיי האבן צוגעזאגט אויסבאהאלטן ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן. נאר זיי האבן די יידן, נאכדעם וואס זיי האבן פון זיי אויסגעפרעסט זייער לעצטן חפץ, אויסגעגעבן צו דער מאכט. עס זענען געווען פאלן, וועו די גוים האבן אליין דערמארדעט די יידן, וועלכע האבן זיך אנפארטרויט זיי. דוד פערל, אהרן איציק, שמעונס איידעם, האט זיך אויסבאהאלטן ביי א באקאנטן פויער אין דארף מארזווקע. וועו דער פויער האט ביי אים צוגענומען אלץ, וואס ער האט פארמאגט, האט ער מיט א האק דערהרגעט דודן מיט זיין פרוי צירל, מיט א מיידעלע פון א יאר 8 און זיי באגראבן ביי זיך אין שטאל. אזוינע פאלן זענען געווען א סך. די יידן וואס מען האט געבראכט אין פאליציי, פלעגן ביינאכט די פאליציאנטן ארויספירן אונטער דער שטאט, אדער אין שלאס-פארק, און דארט זיי דערשיסן. אזוי ארום, אז עס איז אפילו נישט באוווסט דאס ארט ווו זייער געבליבן געפינט זיך.

אזוי זענען אומגעקומען די לעצטע קארעצער יידן.

קאפיטל 16

די איינציקע מצבה

7 יאר זענען פאריבער זייט דעם שרעקלעכן זומער פון יאר תש"ב-תש"ג (1942). 7 יאר האב איך זיך געטראגן מיטן געדאנק צו פארעפנטלעכן פאר דער וועלט די שוידערלעכע בלעטלעך געשיכטע פון אומקום פון קארעצער יידנטום, וועלכע זענען מיט אומשולדיק בלוט און טרערן געשריבן געווארן. יעדעס מאל וועו איך האב געגומען בלעטערן מיין

טאָג־בוך, זגען פֿאַר מיינע אויגן, ווי לעבעדיקע, אויפגעשוווומען די שוי־
דערלעכע בילדער פון יענע טעג און איך האָב נישט געקענט נעמען די
פֿען אין דער האַנט, אויף דאָס אַלץ צו באַשרייבן. וועז איך האָב איבער־
געקוקט די קורצע נאָטיצן, האָט זיך מיר געדאַכט, אַז פון יעדן אות
קוקט אַרויס א פֿאַרמאַטערטע באַקאַנטע נשמה, און פון די דאָזיקע דע־
רינערונגען האָט די טיפע ווונד אין מיין האַרצן אָנגעהויבן ווידער בלו־
טיקן און איך האָב געפֿילט, אז איך וועל נישט זיין אימשטאַנד אין אַן
אָביעקטיווער פֿאָרם שילדערן אויף פֿאַפּיר אָט דעם שרעקלעכן היסטא־
רישן אמת. נאָר אויבט, ווען איך האָב פעסטגעשטעלט, אז די דאָזיקע
ווונד וועט שוין אויף אייביק אין מיין האַרצן בלייבן און וועט שוין
קיינמאָל ניט פֿאַרוואַקסן ווערן, האָב איך באַשלאָסן דעם בוך פֿאַרענדי־
גען. איך האָב זיך באַמיט, שרייבנדיק, באַהערשן מיינע געפֿילן פון
צער און ווייטיק און דאָרום האָב איך די צווייטע טייל געשריבן אין
א טרוקענער, היסטאָרישער פֿאָרם, ווייל איך האָב געהאַלטן, אז די פאַקטן
אַליין רעדן שוין פֿאַר זיך און נויטיקן זיך נישט אין קיין קאָמענטאַרן.

פאַלגנדיקע צילן האָב איך געווואָלט דערגרייכן מיט דעם פֿאַרענדי־
גען דעם בוך „חורבן קאָרעז“ :

ערשטנס האָב איך געווואָלט, אז אַלע קאָרעצער, וועלכע זענען צע־
שפֿרייט איבער אַלע עקן וועלט און וועלכע דער גורל האָט אָפּגעהיט
פון דעם גרויסן חורבן, זאָלן לייענענדיק דעם בוך, האָבן א געווי בילד
וועגן דעם שווערן לעבן און גרויזאַמען סוף פון לעצטן דור קאָרעצער יידן.
איך ווייס, אז אין יענע ניט פֿאַרגעסלעכע טעג האָבן זיי פון ווייטנס נאָכ־
געפֿאַלגט מיט שרעק די געשעענישן און זייערע הערצער האָבן געבלו־
טיקט אויף דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט געטראָפן זייערע שוועסטער
און ברידער אין דער ווייטער אַלטער היים, מיט וועלכער זיי זענען מיט
טויזנטער פעדעם פֿאַרבונדן. נאָר דער הויפּט־ציל פון פֿאַרענדלעכן דעם
בוך „חורבן קאָרעז“ איז געווען, אז דאָס באַשיידענע ווערק זאָל זיין א
מצבה אויף די אומבאַוווסטע קברים, וועלכע זענען צעוויט אויף די פעל־
דער און וועלדער פון אוקראַינע. די דאָזיקע קברים, וועלכע זענען שוין
אויף זיכער מיט דער ערד אויסגעגלייכט, אָדער דורך אַן אוקראַינישן
אָקער־אייזן צעאָקערט, וועלן מיר שוין קיינמאָל נישט זען, ווי מיר
וועלן שוין נישט זען אונזערע קדושים, וועלכע האָבן אין די דאָזיקע

קברים זייער אייביקע רו געפונען. קיין קרוב, קיין פרייַנט וועט שוין נישט קומען צו די קברים זייַן ביטער האַרץ אויסווייַנען אַדער אַ תפילה אָפּריכטן. איז אויב אַ קאַרעצער ייד וועט, לייענענדיק דאָס דאָזיקע בוך, אַ טרער פאַרלירן, טאָ לאָז זיך מיר דאָכטן, אַז די דאָזיקע הייסע טרער איז געפאַלן אויף אַן אומבאַוווסטן קבר פון אַ קאַרעצער יידן, וואָס איז אין פּיין און יסורים אויף קידוש השם אומגעקומען.

עס איז מיט די וואַרצלען ארויסגעריסן געוואָרן דער עלטסטער יידישער ישוב אויף וואָלין — דאָס שטעטל קאַרעץ, וועלכעס האָט 600 יאָר געלעבט מיט די געזונטע טראַדיציעס פון די האַרעפאַשנע, ערלעבע וואָלינער יידן. די רוצחישע האַנט פון היטלערן, ימח שמו, האָט מיט איין מאָל פאַרענדיקט די רומפולע געשיכטע פון דעם דאָזיקן שטעטל, וואָס האָט געגעבן דער וועלט אַזוי פיל דורות רבנים און רבי'ס, טאָלענטירטע בעלי מלאכות און אַרנטלעבע סוחרים, אָבער אין די הערצער פון די איבערגעבליבענע קאַרעצער יידן וועט בלייבן אויף אייביק די ליכטיקע געשטאַלט פון דעם לעצטן דור קאַרעצער יידן, וועלכע זענען אויף אזא אכזריותדיקן אופן פאַרניכטעט געוואָרן.

ערע זייער אָנדענק

ת' נ' צ' ב' ה'.

פאַריז 1949.